

—II—

SERBEST PAZAR EKONOMİSİ

(Bu konuda daha derinliğine ve güncel bilgi için KAYNAKLAR bölümünde belirtilen 17'den 29'a kadarki referanslara başvurulabilir.)

BU başlıkta kapitalist üretim toplumlarında (= teknoloji üretimi + üretim rekabeti), bilhassa ABD'de, ekonominin nasıl işlediği anlatılacaktır.

II.1. İŞ DEVRESİ ve FEDERAL YEDEK SİSTEMİ

II.1.1. İŞ DEVRESİ (BUSINESS CYCLE)

II.1.1.1. Giriş

İş devresi endüstriyel devrimi gerçekleştirdikten sonra tüm kapitalist üretim toplumlarının belli zaman aralıklarıyla yaşadıkları genişleme (*expansion*), duraklama (*recession*) devrelerine verilen isimdir.

"GNP (*Gross National Product* = Gayri safı milli hasıla) artıyor ⇒ endüstriyel üretim artıyor ⇒ kapasite kullanımı artıyor ⇒ işçi üretkenliği düşüyor ⇒ birim işçi maliyetleri artıyor ⇒ üretici fiyatları artıyor (*enflasyon*)... Haliyle: Tüketici fiyat indeksi artıyor ⇒ tüketici hissiyatı düşüyor ⇒ talep düşüyor..."

Bu, iş devresinin bir bölümünün özeti.

"GNP düşüyor ⇒ endüstriyel üretim düşüyor ⇒ kapasite kullanımı düşüyor ⇒ işçi üretkenliği artıyor ⇒ birim işçi maliyetleri düşüyor ⇒ üretici fiyatları düşüyor ... Haliyle: Tüketici fiyat indeksi düşüyor ⇒ tüketici hissiyatı artıyor ⇒ talep artıyor..."

Bu da iş devresinin diğer bir bölümünün özeti.

İdarenin (FED) iş devresini yönlendirebilme için bir kaç aracı vardır: Tüketimi, üretimi körüklemek (*ödünç alma ve harcamayı kolaylaştırmak*) veya yavaşlatmak (*ödünç alma ve harcamayı zorlaştırmak*) ...

II.1.1.2. İş Devresi

İş devresi kapitalist ekonomilerin modern çağda yaşadıkları bir karakteristiktir. Üretim -*teknoloji üretimi*- ve rakabet -*üretim rekabeti*- ülkeleri -*yani kapitalist ülkeler*- piyasada canlılık, fiyatların yükselmesi, arkasından iflaslar, möröl çöküntüleri, yani genişleme ve ümitsizlik devreleri yaşamışlardır ve yaşamaktadırlar. ABD'deki devreler 19. yüzyılın başlarına gider.

Amerika'nın doğusuna gelen göçmenlerin batıya göçleri bir örnektir.

Çiftçiler o günlerde (ve hâlâ bugünlerde de) iş adamlarıdır. 1800'lü yıllarda çiftçiliğin amacı pazar için ürün yetiştirmekti.

Pamukları, mısırları, buğdayları, hayvanları için en iyi fiyatı istiyorlardı. Modern teknikler ve en son ekipmanla maksimum üretimi, minimum maliyetle sağlamaya çalışıyorlardı. İş yapma maliyetlerini ve kazanç marjlarını etkilediğinden dolayı demiryolları ve bankalar onları çok ilgilendiriyordu. Sonunda, ve en önemlisi, borçları ödendiğinde çiftliklerinin net değerinin artmasını bekliyorlardı.

Avrupa'dan Amerika, Kanada, Avustralya ve Arjantin'e giden bütün göçmenler aynı beklenti içindeydiler. Hepsi büyüyen bir dünya ekonomisinin parçasıydılar. Her üretici, ürettiklerine talebi artırabilmek için kendi yurdunda ve Avrupa'daki endüstrileşmeye, şehirleşmeye bel bağlamıştı.

Ürettikleri için talep çabuk olarak arttı. Çiftçiler ellerindeki imkânlarla üretimi mümkün olanın en fazlasına artırarak cevap verdiler. Ancak zamanla, talebin artmasına rağmen ürettikleri, kapasitelerinin sınırına erişti. Bunun neticesi olarak fiyatlar artmaya, hatta yükselmede yarışa başladı. Maceracılar batıya göçmeyi, mevcut arazilerini iki, üç katına çıkarmayı düşlediler. Rekor seviyedeki mahsul ve hayvan fiyatları, ellerindekini kolayca satabilme ve göçme masraflarını karşılamaya imkân kıldı.

Binlerce aile batıya göçtü, ya idarenin cömert politikası sayesinde, ya da spekülâtorlerden milyonlarca dönüm bakir toprak sahibi oldular.

Kimse batıya göçü planlamamıştı, koordine veya idare etmemişti. Her şahıs pazarla ilgili kendi yorumunu yapmıştı. Çiftçiler toprak, yapı malzemesi, hayvan, tohum ve ekipman için borçlar aldılar. Köyler oluştu, demiryolları boyları ekin alanlarına dönüştü, canlı hayvan çiftlikleri kuruldu. Yeni açılan bankalar aşırı bir kredi talebiyle karşılaştılar. Tüccarlar ve banka caddeleri (*Main Street*) oluştu. Yüksek fiyatlar araziye talebe, araziye talep yeni yerleşim bölgelerine yol açtı, böylece de batı açıldı.

Bakir toprakların nakit getirebilecek ürün yetiştirebilmesi zaman aldı. Ancak bu gerçekleştiği zaman binlerce yeni tarla ürünlerini pazara sunmaya başladılar. Tarım ürünlerinin arzı inanılmaz şekilde arttı. Arzdaki kıtlık fazlalığa dönüştü ve fiyatlar düştü. 19. yüzyılda enflasyon, bunun arkasından gelen araziye hücumdan sonra, fiyatlar, defalarca, rekor seviyelerde düştü.

Birçok çiftçi iflas etti. Ürünlerinin fiyatları çok düşünce borçlarını ödeyemediler ve bankalar ipotekli arazilerine el koydular. Bir banka kötü giden çok kredi verdiyse o da battı. Esnaf müşterilerinin yok olduğunu gördü ve o da battı. Göçmenler yerlerini terk ettiler ve hayalet köyler oluştu.

Fiyatlar, elden birşey gelmeyerek, yıllar boyu çok düşük kaldı. Birçok çiftçi, düşündüklerinin çok altında bir gelirle, zar zor ayakta kalabildi. Her seferinde, dünyadaki olağan talep artışının üretim fazlalığını emebilmesi zaman aldı.

Ancak zaman geçtikçe bu devre kendi kendini tekrar etti. Sivil Savaş'tan sonra (1862) yüzyılın sonuna kadar batıya göç devam etti. 19. yüzyılın sonunda göçe mani olunana kadar bu devrelerden en az 6 tane yaşandı.

Yirminci yüzyılda gelişmeler çok dikkate şayan oldu. Binlerce dönüm çayır verimli tarlalara dönüştü. Yerel ve

dünya pazarları için binlerce trilyon dolar değerinde ürün elde edildi. Geliştirilmiş çiftlik arazilerinden trilyonlarca dolar değerinde zenginlik üretildi. Ancak gelişme iş devresinin prensiplerini izliyordu. Öne atılan her adım için geriye atılan bir adım vardı: Yanlış ödünç alan veya veren, verimi az topraklara yerleşenler veya kötü şanslılar iflas ettiler.

Bugün dünden farklı değildir. Tarımın zenginliği hâlâ devre tarafından yönlendirilmektedir. 1970'li yılların başında sığır tüketimi artmıştı; Başkan Nixon buğday anlaşması için Rusya ile müzakerelere başladı; Peru'nun ançuez ürünleri başarıya ulaşamamıştı ve soya fasulyesi protein açısından boşluğu doldurmak için kullanılmıştı. Dolayısıyla, talebin çok yükseldiği ortamda, tarım ürünlerinin fiyatları iki, hatta üç katına fırladı, haliyle çiftçilik gelirleri de çok yükseldi. Bunun neticesinde çiftçiler 70'li yılların geri kalanını arazi ve ekipmana ciddi yatırımlar yaparak geçirdiler. Kaçınılmaz olarak tarım ürünlerinin arzı talebi geçti, 80'li yılların ilk bölümünde fiyatlar düştü.

Eskiden beri aşına olunan neticeye varıldı: İpoteklerin haczi, iflaslar, düşen arsa fiyatları, bölünen aileler, mahvolan hayatlar. Ancak, tabii ki, fiyatlar durgunlaşacak ve yeni devre en başından tekrar başlayacaktı.

Petrol için de durum aynıdır. Fiyatlar yüksekken Oklahoma, Louisiana, Texas, Wyoming, Alaska ve Colorado'da araştırma ve elde etme projeleri için milyarlarca dolar harcandı. Bu eyaletlerdeki kentler (örn. *Houston, Dallas, Denver vb*) patlama şehirleri oldu. Mülk fiyatları aşırı derecede yükseldi. Her zaman olduğu gibi petrol fiyatları düşünce, projeler için para da tükendi. Şehirler terk edilip, ipotekli mallara haciz konunca bu kentlerde 15,000 dolara çok güzel bahçeli ev sahibi olunabilirdi.

Tarım ve petrol için doğru olan ülkenin demiryolları için de geçerliydi: Benzer bir devre ile geliştiler. Birinci dünya savaşının arifesinde ABD'nin demiryolları, toplam kapital yatırım bakımından tarımın arkasından gelen, ek-

sığı olmayan bir sistemdi. Yaratıcı mühendislik ve yaratıcı finans bakımından tam bir başarıydı.

Yarım milyon kilometreye yakın demiryolu dünyanın en geniş ağını oluşturuyor, inanılmaz bir randımanla yük ve yolcu trafiğini karşılıyordu. Sistemin finansörlerinden bazıları için ekonomi tarihleri iki dolardan bir dolar kazanabilen insanlar diye bahseder.

Gelişme tahminlerine göre demiryolları, ihtiyaca cevap verebilmesi için, yatırımlarını batı sahillerine doğru yoğunlaştırırken, eyaletler gelişmeyi kamçılacağını düşünerek, demiryolu şirketlerine arazilerinin %10'unu hibe ediyorlardı. Demiryollarının döşenmesi, hangarların, istasyonların yapımı, lokomotiflerin, vagonların alımı vb için demiryolu şirketleri hiçbir iş kolunda görülmediği kadar kapital toplamak durumunda kaldılar. Bu şirketler piyasaya hisse senetleri ve tahviller çıkardılar, yatırımcılar beklenen başarıdan maddi menfaatlerini sağlamak için milyarlarca doları bu menkul kıymetlere yatırdılar. Finans bakımından sıkıntı duymayan şirketler pasifik kıyılarını, bu büyük yatırımın geri dönüşü hayalleriyle, demiryolu ağlarıyla örmeye başladılar. Ancak, gene her zaman olduğu gibi, genişlemenin oranı trafikteki artıştan fazla geldi. Çok parlak görünen kazanç hayalleri kayboldu. Yatırımcılar demiryolu hisse ve tahvillerine rağbet etmemeye başladılar, demiryolları yapımı durdu. İşletme gelirleri maliyetleri karşılamadığından birçok demiryolu şirketi iflas etti, reorganize oldu. Hisse senedi ve tahvillerin fiyatları, intiharlara dahi sebep olabilecek şekilde, aşırı düştü.

Sonra trafik, mevcut hatların kazanç getirebileceği oranda artınca, bu yeni demiryolları yapımının da kazanç getirebileceği kanaatini tekrar uyandırdı. Yeni bir demiryolu "genişleme" (*expansion*) devresi başladı. Hisse senetleri gene değer kazandı. Ancak bu da bir duraklamayla, sonra gene bir genişlemeyle devam etti. Ta ki ülkenin demiryolu ağı tümüyle tamam olana kadar..

Demiryolu yapılaşması plansız, çoğu zaman organize olmayan bir macera gibiydi. Ancak o zamanların mevcut imkânları göz önüne alınırsa, böyle geniş bir ağ bu kadar kısa sürede başka hiçbir metodla gerçekleştirilemezdi.

ABD'de ve diğer üretim toplumlarında "iş devresi" dün de vardı, bugün de var, yarın da olacak.

Üretim aktivitesi her zaman genişler sonra duraklar. Üretimin, kazancın arttığı, işsizliğin azaldığı, sonra üretimin azaldığı, kazancın yok olabildiği, işsizliğin arttığı devreler vardır ve hep tekrar eder. Genişleme zamanında talep ve üretim, gelir ve varlık artar. Evler, yeni fabrikalar yapılır, yeni makina ve ekipmanlar yerleştirilir. Ev fiyatları ve menkul değerler artıkça bu yatırımların değerleri de artar. Fakat bundan sonra kaçınılmaz duraklama gelir. İnşaatlar, makina ve ekipman imalatları inanılmaz derecede azalır. Ev fiyatları ve menkul değerler düşünce böyle yatırımların değerleri de düşer.

Buraya kadar yazılanlardan "iş devresi"nin periyodik olarak tekrar eden bir devre olduğundan herhalde kimse'nin bir şüphesi kalmamıştır. Ancak bu niye böyle olmaktadır? Henüz bunu açıklayıcı bir teori, ne yazık ki geliştirilememiştir. Ekonomi, diğer müsbet bilimlerde olduğu gibi, ideal şartlar altında tekrar edildiği zaman hep aynı neticeyi veren bir bilim dalı, maalesef, değildir. Ancak gerçek olan bir şey vardır: İş devresi, ekonomik sistem içindeki kuvvetler tarafından yönlendirilir. Bu kuvvetler ekonomik genişleme ve duraklamayı yönlendirirler. İş devresi üzerinde etkileri tartışılmaz olan bazı kuvvetleri herkesin tanınması gerekir:

1. (Her devreye mahsus) ARZ ve TALEP: Yüksek bir gelir temin edip bunun nimetlerinden faydalabilmemiz, yüksek ürün üretebilmemize ve/ya randımanla çalışabilmemize bağlıdır. Daha çok kazana-

bilmek için daha çok üretmeliyiz! Ancak talebin seviyesi ve bu üretime ulaşabilmek için yapılan harcamalar, üretimin seviyesine uygun olmalıdır. Yani **kazanabilmek için ürettiğimizi satabilmeliyiz**. Yeterince talep olduğu sürece, üretim yeterince üst seviyede olacak, gelişme sağlanacak ve gelir artacaktır; şayet talep yetersizse bunun tersi olacaktır. Devrenin gelişme (*genişleme*) süreci sırasında, arz ve talep kuvvetlerinin içinde bulundukları denge üretimin ve gelirlerin artmasına müsaade edecektir. Gerileme (*duraklama*) sürecinde ise kuvvetlerin dengesi üretimin ve gelirlerin düşmesine sebep olacaktır.

2. Kredi Pazarı: Ne tüketici ne de şirketler sadece üretim prosesi sırasında elde ettikleri gelirlerle sınırlı değildirler: Kredi pazarının imkânlarına sahiptirler, para ödünç alabilirler ve kazandıklarından çok harcayabilirler. Ödünç alınan paranın harcanması talebe kendi başına bir destek sağlar ve üretimi kamçılar. Bu da "devrin" genişleme fazına hayat verir. Haliyle üretimdeki gelişme, talebin ayakta durabilmesini sağlayan, kredinin devamına bağımlı bir hale gelir. Gün gelip tüketiciler ödünç para bulamazlarsa (*pazar doyumu, kazançlı yatırım fırsatlarının bitmesi veya sıkı kredi şartları gibi sebeplerle*), talep düşer, bunu takiben yüksek üretim oranı ve gelirler düşer. Bunun arkasından tersine olan faz başlar.
3. Ekonomik GENİŞLEME ve DURAKLAMA: Her "genişleme" beraberinde kaçınılmaz olarak "aşırı genişleme"yi ve haliyle gerilemeyi (*duraklamayı*) getirir. Aşırı genişlemeye, çok kazançlı bir pazarı tahmin eden iş çevrelerinin yeni makina ve ekipmanlara aşırı yatırımları, veya tüketicilerin yeni ev, araba veya başka tüketim maddeleri için aşırı ödünç almaları zemin hazırlar. Ancak ne zaman ki

iş çevreleri beklenen satış seviyesinin ilave makina ve ekipmanları karşılamayacağını idrak eder, ve tüketiciler yeni ev, araba, diğer tüketim maddelerinin borçlarını ödeyemeyeceklerini anlarlar, o zaman üretici ve tüketiciler harcama ve ödünç almalarını durdururlar. Artan talebi karşılamak için yükselen üretim ve gelir de, duraklama başlayınca haliyle düşer.

4. Duraklama zamanında, üretim ve gelir, kredideki devamlı büyümeye bağlı olmayan, makul bir seviyeye düşerler. Duraklama ekonomiyi işleyiş bakımından daha randımanlı bir seviyeye getirir.
5. Her duraklamada bir sonraki genişlemenin tohumları atılmıştır. Ödünç almadan ziyade, üretim süreci sırasında kazanılan gelir talebin seviyesini belli bir orana belirler. Üretici ve tüketiciler borçlarını öderler. Zamanla borçlar azalır, düşük faiz oranları tüketici ve üreticileri borçlanmaya ve harcamaya cesaretlendirir. Ekonomi tekrar genişlemeye başlar.

Devrenin tüm süreci dikkate alındığında bir tekamül olduğu görülür: Topyekün bir büyüme vardır, zira üretilmiş olan mamuller var olmuşlardır ve zarar görmemişlerdir. Yaratılmış olan zenginlik yok edilmemiştir. Fabrikalardaki paslanmış olan malzemelerin pasları silinecektir, makinalar bilgisayar yapımına devam edebileceklerdir. Ağaç büyümeye devam etmekte, ancak mevsimler süresince görülen verimlilik ve kuraklık izler bırakmaktadır.

II.1.1.3. Günümüz "İş Devresi": Maliyet ve Enflasyonun Rolü

Gayri Safi Milli Hasıla (GNP- Gross National Product), endüstriyel üretim, ve kapasite kullanımı ekonominin veriminin ölçüsüdür; prodüktivite (üretkenlik) de randımanını

ölçer. Verim (*yani ürün*) arttıkça randıman düşer ve, üretici fiyat indeksi olarak da bilinen, enflasyon kaçınılmaz olarak bir problem haline gelir.

Verimin maksimum olduğu devrenin en üst noktasında, üretim firmaları üretim maliyetlerinin en fazla olduğu noktaya varırlar. Aşırı yükte çalışan ekipman daha sık olarak bozulmaya başlar, bakım ve tamir masrafları artar. Üretimi artırabilmek için yeni alınan iş gücü, izafi olarak, üretimi beklendiği kadar artıramamıştır. Önüne geçilmesi imkânsız olan randımansızlık (*prodüktivitenin düşmesi*), üründe değişiklik olmadığı halde, maliyetleri, sonra da fiyatları artırır. Kaçınılmaz olarak enflasyon artar.

Duraklama ile beraber üretim şirketlerinin üzerlerindeki baskı kalkar, işçi sayısı ve kapasite kullanımı azalır. Fiyatlar düşer, enflasyon aşağıya iner, yeni bir genişleme dönemi başlar.

Verim -ürün, ürün çıktısı, üretilen mamullerin toplam miktarı- randıman, ve enflasyon arasındaki ilişki bu bölümün konusunu oluşturmaktadır.

Gayri Safi Milli Hasıla (GNP)

GNP'den bahsedilirken şu dört özellik birlikte verilir: Sabit dolar GNP, günlük-dolar GNP, enflasyon oranı, istatistiki özet.

— Sabit dolar (gerçek) GNP [Constant - dollar (real) GNP]

Gerçek GNP, ABD ekonomisinde bir yıl içinde, değişen fiyatların ürünlerin değerleri üzerindeki etkisi çıkarıldıktan sonra, üretilen *son* mamul ve hizmetlerin ölçüsüdür. Dolayısıyla bu senenin ürünü -geçen senenin veya gelecek seneninki de- temel olarak kabul edilen bir yılın ürününe kıyaslanarak hesaplanır. (*Bugün ABD'de hesaplamalar 1982 yılına göre yapılmaktadır.*)

Gerçek GNP'de sadece *son* mamul ve hizmetler dikkate alınır. Bu şekilde o mamulün üretimi sırasında geçirdiği ara işlemleri dikkate almaya gerek kalmaz. Örneğin tüketici tarafından satın alınan ekmek GNP'de yer alır, ancak un ve buğday almaz, zira ekmeğin fiyatı bu katkıların değerini de içerir. Dolayısıyla *tüm* mamul ve hizmetlerle ekonominin verimi, GNP için dikkate alınan *son* mamul ve hizmetlerden, aslında daha fazladır.

Gerçek GNP hesaplarının gayesi, bir zaman dilimi içinde elde edilen ürünün kıyaslama için baz alınan diğer bir zaman dilimiyle, enflasyonun yanıltıcı etkisi olmaksızın, karşılaştırma yapabilmektir. Gerçek GNP sadece ürünlerdeki değişikliklerin dolar olarak gerçek değerlerini verir.

— **Günlük GNP** [*Current dollar (nominal) GNP*]

Günlük GNP enflasyonun etkisini hesaplardan çıkarmaz, dolayısıyla "gerçek GNP"den hep fazladır.

— **Enflasyon Oranı**

"Günlük GNP"nin "Gerçek GNP"ye bölünmesiyle enflasyon oranı elde edilir.

Burada enflasyon ile tüketici fiyat indeksi arasındaki farka dikkat çekmekte fayda vardır. Tüketici fiyat indeksinin sadece tüketim mamüllerini dikkate almasına karşı, enflasyon iş çevreleri ve idare için yapılan harcamaları da dikkate alır.

— **İstatistikî Özet**

GNP'nin demin bahsedilen özellikleri grafik olarak özetlenir.

Endüstriyel üretim ve kapasite kullanımı GNP'nin seyri ile önemli veriler sağlar. Dolayısıyla bunları kavramakta ciddi fayda vardır.

II.1.1.3.1. Endüstriyel Üretim (*Industrial Production*)

Endüstriyel üretim GNP'den daha dar kapsamlı bir kavramdır zira tarım, inşaat, ulaşım, iletişim, hizmet, finans, ABD yönetimi ve dünyanın diğer yörelerindeki Amerikan aktivitelerini kapsamaz. Gene de endüstriyel üretim ve GNP paralel bir seyir takip ederler.

Endüstriyel üretim, dolar olarak değerine bakılmaksızın fiziksel üretimin izafi büyüklük ve dalgalanmasına fokus eden bir tekniktir, ve bir indeks ile ifade edilir. Bu indeks için ABD'de 1977 yılı baz alınmıştır ve 100 rakamı kullanılmıştır (*%100 der gibi*). Diğer ay ve yıllar için olan veriler 1977 yılına göre izafi olarak ifade edilir. Örneğin herhangi bir yıl için endüstriyel indeksin %121 olması, o yıl endüstriyel verimin (*üretilen mamullerin*) 1977 yılında üretilenlerden miktar olarak %21 fazla olduğunu ifade eder.

II.1.1.3.2. Kapasite Kullanımı (*Capacity Utilisation*)

Kapasite kullanımına *fabrikanın operasyon oranı* da denir.

Kapasite kullanımı şirketin *günlük fiziksel kısıtlamalarıyla* belirlenen bir kavramdır; kapasite kullanımından bahsedilen herhangi bir anda şirketin makina ve ekipmanı artırılmaz, ancak işçi sayısı ve diğer girdiler artırılabilir.

"Günlük fiziksel kısıtlama" tabirinin net anlaşılması lazımdır. Bir benzetme faydalı olacaktır. Farzedilsin ki otomobiliniz, saatte maksimum 130 kilometre hızla gidebilmekte, ancak saatte 90 kilometre hızla giderken kilometre başına en az benzini yakmaktadır. Randıman "en

az girdiyle en fazla çıktı" elde edilebildiği zaman fazlalaşır. Yani en az benzinle en fazla kilometre gidildiği sürece otomobilinizin randımanı fazladır. Randıman, diğer bir tabirle "çıkıtının girdiye" oranıdır. Arabanız düşük hızlarda giderken, yani daha az kapasite kullanımlarında, daha randımanlıdır.

A noktası ile B noktası arasındaki mesafe 90 kilometre olsun. Saatte 90 kilometre süratle A'dan B'ye 1 saatte giderken kilometre başına arabanız 100 gram petrol yakıyorsa, 130 kilometre süratle giderken A'dan B'ye yaklaşık 42 dakikada varacak ancak kilometre başına, örneğin, 140 gram petrol yakacaktır. A'dan B'ye gidiş süresi azalırken *-yani verim, üretim artarken-*, randıman *-petrol gramı başına gidilen kilometre-* düşecektir.

Aynı durum endüstri için de geçerlidir: kapasite kullanımı artıkça randıman düşer. Optimum kapasite kullanımı endüstriden endüstriye, %70 ile 90 arasında değişir. Her üretim tesisinde artan girdilerle elde edilen çıktıların birim maliyetlerinin artmaya başlayacağı nokta mevcuttur. Böyle bir noktadan sonra işçilikteki *-işçi sayısındaki-* örneğin, %15 bir artış üretim miktarını sadece %10 artırır.

Kapasite kullanımı düşükkken bakım ve tamir için yeterince zaman vardır. Bakım eksikliğinden arızalanmalar çok düşüktür. Üretimin makul oranlarda artırılması mümkün ve kazançlıdır. Ancak üretim ciddi bir oranda artırılmak istenirse makina ve ekipmanın bakımı zorlaşır. Örneğin üçüncü vardiya eklendiği zaman bakım ekibinin daha sık bakım yapmaları, tamirat yapılırken o makinanın operatörlerinin işsiz oturmaları gerekir. Netice olarak üretim artar, ancak üretilen her ünite için maliyet yükselir, randıman düşer.

İkinci olarak, kapasite kullanımı artarken yeni işçi kiralınmaya başlanır. Yeni işçilerin üretkenliği, haliyle, eskilere göre daha düşüktür. Bundan başka, fazla mesai de uygulanıyorsa, kalabalıklaşma ve yorgunluk diğer bir

faktördür; kalite düşmesi ve kazalar olur. Dolayısıyla üretim, işçi artışıyla doğru orantılı olarak artmamaktadır.

Üçüncü olarak düşük seviyede kapasite kullanımı duraklama zamanlarında görülür. Duraklama zamanında üretim şirketlerinin, zarar etmeseler bile, kazançlarında düşüş olur. İşveren de haliyle iş gücünde mümkün olduğunca azaltmaya gider. Duraklama döneminin psikolojisinden dolayı iş gücü azaltması, hemen hemen her zaman üretim düşüklüğünün gerektirdiğinden fazla olur. Duraklama çok ciddi bir sorun olarak kabul edilir ve bundan kurtuluş yeniden yapılanmayla gerçekleşecektir. Alarm çalınca maliyet -iş gücü- hemen azaltılır. Bu yüzden duraklama zamanlarında randımanlarda ani artışlar görülür.

Çıktının, yani üretim seviyesinin düzelmesine rağmen maliyetleri kesme programının bir devamı olarak işçi kiralanmaması bir müddet daha devam edebilir. Başlayan genişleme devriyle beraber kapasite kullanımı artınca yeni işçi kiralanması da artık kaçınılmaz olur. Genişleme dönemi sınıra gelip, kapasite kullanımı maksimuma yaklaştığında fabrika idaresi müşterilerini kaybetmemek için sadece talepleri karşılamaya uğraşır: Maliyet kısıtlaması ikinci plana düşer. Bu noktada fabrikanın üretimi artar, ancak ürün başına birim maliyet de artmıştır. Üretim firmalarının iş gücüne yönelik yukarıda anlatılan kararları şu şekilde özetlenebilir. Arkasından duraklama gelecek olan çabuk genişleme dönemlerinde talep ve kapasite kullanımı çok artar. Üretici müşterisini kaybetmemek için randıman ve kısa vadeli kazançlarından feda etmek durumunda kalır.

Konutlaşma, otomobil ve diğer dayanıklı tüketim mallarına yönelik güçlü tüketici talebi kapasite kullanımı artışına ve enflasyona sebep olur. ABD'de kapasite kullanımının, genel olarak, %85'in üstüne çıkması enflasyonun artacağına habercisidir.

II.1.1.3.3. İşçi Prodüktivitesi ve Birim İşçilik Maliyetleri

(Prodüktiviteden [*Productivity* = *operating Efficiency*] İş Görme Randımanı Anlaşılmalıdır)

İşçi prodüktivitesi, birim işçi girdisi (örn. saat başına çıktı) veya, üretimi ölçer ve ülkenin randımanını yansıtan en önemli göstergedir. Kişi başına üretim (*per capita production*) artmadan, kişi başına gerçek gelir (*per capita real income*) artamayacağından önemi vurgulanırken abartma yoktur.

Birim işçilik maliyeti her birim çıktı, üretim için işçilik maliyetini ölçer. Dolayısıyla birim işçilik maliyeti işçi prodüktivitesi ile ters orantılıdır. Biri artarken diğeri düşer. Birim işçilik maliyeti, birim üretim artışı için ne kadar ilave işçilik gerektiğini belirtir. İşçilik bir maaş karşılığı kiralandığından bir birim çıktı için daha fazla işçilik zamanı, birim çıktı için işçilik maliyetini artıracaktır.

Hesap makinalarının montajını yapan bir montaj hattı düşünölsün. Bir makinanın montajı için bir saatlik işçilik gerekiyorsa, ancak teknolojik gelişme sayesinde bir saatte iki hesap makinasının monte edilmesi sağlanırsa işçi prodüktivitesi "saatte bir"den "saatte iki"ye artar.

Sayet saat başına işçilik ücreti 20 dolarsa, hesap makinası başına önceki işçilik maliyeti 20 dolardır. Teknolojik gelişmeden sonra işçi saatte iki makina üreteceğinden hesap makinası başına işçilik 10 dolara düşecektir. Yani işçi prodüktivitesi saatte birden ikiye çıkarken, birim işçilik maliyeti 20 dolardan 10 dolara düşmüştür.

Okuyucular kendilerine birim işçilik maliyetlerini artırdığı halde üretici şirket yönetiminin kapasite kullanımının artmasına niye mücadele ettiğini sorabilirler. Bunun cevabını, kendilerini yöneticilerin yerine koyarlarsa hemen bulurlar.

ABD'de çelik üreten bir firmanın en üst düzey yöneticisisiniz ve en büyük müşteriniz olan bir otomobil firması, otomobillere talep arttığından sizden daha fazla çelik

talep etmektedir. Ona birim işçilik maliyetlerinizin artacağını söyleyemeyeceğiniz gibi bu artan maliyetleri de orta hemen yansıtamazsınız. Sizin gibi birçok çelik üreticisi olan ABD'de bu önemli müşterinizi bir rakibinize kaptırabilirsiniz. Gene farzediniz ki normalde iki vardiya (16 saat) üretim yapmaktasınız. Küçük bir bakım ve onarım ekibiniz var ve makinalarının en az ölü (tamirdeyken üretimsiz geçen) zaman oranı ile çalışmaktadır.

Otomobil firmasının artan talebini karşılamak için üçüncü bir vardiya başlatırsınız, yeni işçiler kiralarsınız. Üçüncü vardiya ile işçilerinizin sayısı -işçilik maliyetiniz- %50 -16 saatten 24 saate- artar. Ancak çıktı, üretim sadece %35 artmıştır. Zira makinalarınızın bakımları için ayrılan süre yetmemekte, daha çok makina bozulmakta ve ölü zaman artmaktadır. Şayet üretimdeki %35 artış müşterinizin talebini karşılamaya yetiyorsa, işçilikteki %50 artışı ve -birim işçilik maliyetinin artmasından dolayı- kazanç oranınızın düşmesini sineye çekebilirsiniz zira sizi ilgilendiren uzun vadedeki kazançtır.

Ekonomi otomobilinizin motoru gibidir. Normal, düzgün akan bir trafikte, dur-kalk şeklindeki bir trafiktekinden daha randımanlı çalışır. Gazı dibine kadar kadar basıp son sürat ile gitmeye kalktığınızda da -yüksek kapasite kullanımında- randıman düşer.

II.1.1.3.4. Üretici Fiyatları

Toptan fiyat indeksi diye de anılan üretici fiyat indeksi, bitmiş mamullerin üreticileri tarafından toptan satışlarda istenen fiyatlardaki değişiklikleri ölçer. ABD'de enflasyonun ölçüsü olarak kabul edilir.

ABD'de üretici fiyatları birim işçilik maliyetleriyle aynı çıkış inişleri gösterir. Her genişleme patlaması ve kapasite kullanımı artışından sonra prodüktivite düşer, birim işçilik maliyetleri artar, bu da üretici fiyatlarının artmasına sebep olur. Duraklamada da bunların tersi olur.

İşçi ücretleri de "iş devresi"nin bu iniş çıkışlarını izler. ABD'de görülmüş olan odur ki, işçi ücretlerinin çıkış inişleri, üretici fiyatlarındaki çıkış inişleri biraz zaman ataleti ile arkadan izler.

II.1.1.3.5. Maliyet/fiyat Dinamiği

GNP düşer $\Rightarrow$ endüstriyel üretim düşer $\Rightarrow$ kapasite kullanımı düşer $\Rightarrow$ işçi produktivitesi artar $\Rightarrow$ birim işçilik maliyetleri düşer $\Rightarrow$ üretici fiyatları düşer.

GNP ve endüstriyel üretim düşünce kapasite kullanımı da azalır. Haliyle işçi üretkenliği artar ve birim işçilik maliyetleri de azalır. Bu da üretici fiyatları ile ölçülen "enflasyon"u aşağı çeker.

Bir iş adamına fiyatların niye arttığını sorarsanız maliyetler yükseldiği için der. Aynı sualı bir ekonomiste sorarsanız "bugünkü fiyatlarla talep arzdan fazladır, haliyle fiyatlar yükselmektedir" der. Birbirleriyle ilgisiz gözükmelelerine rağmen her iki cevap da aynı şeyi söylemektedir. Bunu idealize şartlara hâiz bir örnekle açıklamakta fayda vardır.

Ekonomik genişlemenin (*talep*) tüm göstergelerinin -*oto satışları, tüketici kredisi, yeni konut inşaatlarının*- cidi olarak arttığı farzedilsin. Bu oto, inşaat ve diğer dayanıklı mal üreten sektörlerde çalışanların gelirlerini artıracak, bu da diğer sektörlerde üretilen mamullere talebi artıracaktır. Talebi karşılayabilmek için üreticilerin yeni makina ve ekipmana yatırım yapmaları, genişlemenin patlama şartlarını daha vurgulu bir hale getirecektir.

Genişleme devam ettikçe üreticilerin kapasite kullanımı örn. %70'ten %90'a artacaktır. Fabrikalar müşterilerini kaybetmemek, talebi karşılayabilmek için çabalayacaklardır. Netice olarak vardiya, işçi alımları artacak, makinaların bakım süreleri azalacak, ölü zamanları yükselecek, birim işçilik maliyetleri haliyle üretici maliyetleri sonra da üretici fiyatları artacaktır. Yükselen maliyetler

hemen yükselen fiyatlara yansıyacak, yeni tur enflasyon da başlamış olacaktır.

II.1.2. FEDERAL YEDEK SİSTEMİ: PARA POLİTİKASI VE FAİZ ORANLARI

II.1.2.1. Federal Yedek Sistemi (Federal Reserve System-FED-) **Ve Enflasyon**

(FED birçok ülkede merkez bankası olarak anılan kuruluşların ABD'deki eşdeğeri.)

İş devresi ve enflasyon, ülkenin ekonomik şartları üzerinde düşünülebilecek en fazla etkiye sahiptirler. FED, ABD'de bu kuvvetleri yönlendirebilecek tek modern Amerikan kuruluşudur.

1960'lı yılların sonlarında ve 1970'li yıllarda tüketicilerin ev, oto, diğer dayanıklı mallar, üreticilerin ise makina, ekipman ve stoklar için aşırı ödünç almalarından iş devresi ve enflasyon kontrolden çıktı. Ödünç alınan meblağlar harcamaları, yani talebi kamçıladiğından, arz buna yetişemedi ve fiyatlar arttı.

Bu fenomeni anlamak için şu örnek kavranmalıdır: İnsanların senenin başında ve sonunda harcamak için kazandıkları maddi gelir -maaşları- aynıdır; ancak ürettikleri mamul veya hizmetlerin miktarı -çıktı- %5 artmıştır (yani daha üretken olmuşlardır). Senenin sonunda aynı gelir düzeyinin üretilen yeni mamul ve hizmetlerdeki %5 fazlalığı da emebilmesi (tüketebilmesi) için fiyatların %5 düşmesi gereklidir. Yurttaşlar maaşları değişmeden her yıl %5 fazla mamul ve hizmet üretmeye devam etselerdi, kronik "deflasyon" (enflasyonun tersi) olurdu.

Benzer şekilde ürettikleri mamul ve hizmetler sadece %5 artarken, insanların harçama kabiliyetleri *-talep-* %20 artarsa bu sefer de fiyatlar o sene %15 artar. Bu durum her sene böyle devam ettiği takdirde de, senelik %15 kronik *(devamlı)* enflasyon olur.

Şimdi "(ABD'de) toplumun ürettiğinden fazlasını tüketmesi nasıl olabilir? İnsanlar ancak kazandıkları kadar harçayabilir!" diye sorulabilir. Böyle bir düşünce ABD *-ve diğer kapitalist toplumlar-* için tamamen yanlıştır, zira insanlar kazandıklarından daha fazla parayı bankalarından ödünç alarak harçayabilirler. Farzediniz ki ABD'de sene de 50.000 dolar kazandığınız bir işte çalışmaktasınız. Geliriniz, ABD pazarı için ürettiğiniz *-arz ettiğiniz-* mamul veya hizmetin değer ölçüsüdür. Böyle bir durumda harcamalarınızın *(talep)* gelirinizle sınırlı olduğunu farzedin: Arz ve talep *-ikisi de 50.000 dolar-* eşittir, dolayısıyla fiyatlar değişmez.

Şimdi de, konut yaptırmak için 200.000 dolar banka kredisi kullanabileceğiniz bir durumu göz önüne getiriniz. Gelirinizin *(arz)* aynı seviyede *(50.000 dolar)* olmasına rağmen harçama kabiliyetiniz, talebiniz 200.000 dolara artmıştır. Bu durumda talep arzı aşmıştır ve aynı şekilde birçok insan kredi almışsa fiyatlar artacaktır. ABD'de, her ne zamanki günlük fiyat rayiçleri devam ederken, ödünç alma *(örn. banka kredileri)* sayesinde talep arzı aşarsa, enflasyon *(üretici fiyatlarının artması)* olur.

ABD'de banka tarafından temin edilen 200.000 dolar başkası tarafından üretilip, tasarruf edilen bir para değildir, oradaki bankacılık sisteminin bir ürünüdür. Gelişmiş ülkelerde cereyan eden "iş devresi" ve "enflasyon"u kavrayabilmek için oralaradaki bankacılık ve kredi sisteminin işleyişini de anlamak gereklidir.

Tüketici ve üreticiler tarafından ödünç alma kapitalist toplumların ortak özelliği olmuştur. ABD'de bu ödünç alma 1960'lı yılların sonlarında patlama göstermiştir. Bu tarihlerden sonra her beş yılda alınan kredi miktarı iki

katına çıkmıştır. Endüstrinin çıktısı bu talebe yetişip, cevap verememiş boşluğu, haliyle, enflasyon doldurmuştur.

Ödünç alma ve harcama, durgun ve yumuşak bir şekilde cereyan etmemişlerdir: Ani sıçramalar göstermişler, "iş devresi"nin arka arkaya gelen dalgalara benzemesine sebep olmuşlardır. Ödünç alma ve harcamaların artması önce enflasyonu, arkasından artan faiz oranlarını beraberinde getirmiş, bu da spiral etkiyle kredi maliyetlerini artırmıştır. Fiyat ve faiz oranlarının adım adım artması zamanla genişlemedeki patlamayı boğmuş, tüketici ve üreticileri ödünç alma ve harcamadan caydırmıştır. Ekonominin bilahere duraklama dönemine girmesi dalgayı eritmiştir.

FED, ABD'deki genişleme zamanlarında krediyi kısarak, duraklama zamanlarında da kredileri artırarak, iş devresinin şiddetli dalgalarını yumuşatmaya çalışmıştır.

Bankaların ödünç vermeleri harcamayı artırmakta, bu da enflasyona sebep olmaktadır. FED bankaların ödünç vermelerini kontrol ederek enflasyonu kontrol etmeye çalışır.

II.1.2.2. FED'in Tarihçesi

ABD endüstrileşmiş başlıca uluslar arasında merkez bankasını en son kuran ülkedir. Alman Merkez Bankası 1875, Fransız Merkez Bankası 1800 yılında kurulmuştur. ABD'de Federal Yedek Sistemi (FED) 1913 yılında kurulurken İngiliz Merkez Bankası 300. yıldönümünü kutluyordu.

ABD'de merkez bankasının kurulmasında geç kalınmasındaki sebep finans konularında güç ve otoritenin merkezi tek bir kuruluşta toplanmasına karşı duyulan geleneksel şüpheydi. Tarihsel olarak toplum, küçük bölgelere hizmet veren küçük bankalarla kendini daha güvenli hissediyordu. Aslında bugün bile bazı eyaletler hâlâ bankaların şube sayısına sınır getirmekte, hatta işlerin tek bir çatı altında yürütülmesini istemektedirler. Illinois

kanunlarının şube sayılarını ciddi bir şekilde sınırlamasına rağmen, "Continental Illinois Bankası" ABD'nin en büyük bankaları arasındadır.

Merkez bankası kurulması ilk önerisi ABD'nin kuruluşuyla beraber yapılmıştı. Daha sonraki öneriler, finans potansiyeli yüksek doğulu eyaletler tarafından kabul görmemişti. Birinci dünya savaşına kadar ülke ekonomisi, banka aktivitelerinin koordinasyon ve kontrolünden mahrum olarak gelişti. Bankacılık genel olarak yerel idarelerin tercihinine bırakılmıştı.

Eski günlerde bankalar kendi başlarının çaresine bakıyorlardı. İş devresinin inişleri çıkışları onlara kötü günler yaşattığı gibi, kazanç imkânları da sağlıyordu. Duraklama zamanları mevduat bulamıyorlardı. Sinirli işadamları ve mevduat sahipleri zaman zaman ödemelerin altın ve gümüş liralarla yapılmasını istiyorlardı. Bu kıymetli metal liralara mevduatlar için temel yedeklerdi. Ancak bunlardan hiçbir bankada tüm mevduatı karşılayacak kadar yeterli miktarda bulunmazdı. O zamanki bankacılık sistemi mevduat sahiplerinin ancak küçük bir bölümünün aynı gün mevduatlarını çekmek isteyecekleri varsayımı üzerine kurulmuştu. Fakat panik zamanları banka kapılarında kuyruklar oluşur, binaların etrafları kalabalıklar tarafından sarılır, bir banka bir kaç saat içinde yok olabilirdi. Söylenti yayıldığında bankalar birbirleri ardına iflas ederlerdi. Neticede ayakta sadece ciddi yedekleri olan bankalar kalırdı. Bu zincirleme reaksiyondan, aralarında mevduat sahipleri de olmak üzere bir çok insan zarar görürdü.

1907'de olan panikten sonra konuyu Kongre ele aldı. Tarihi kayıtlara göre bu krizde J.P. Morgan, New York'un en önde gelen bankerlerini evinde hapsetti. Onlardan en zayıf bankaya destek olarak verilmek üzere, tüm bankaların katkılarıyla bir kıymetli maden (*yedek*) havuzu oluşturulmasını istedi. Panik zamanları bu havuzdan ihtiyacı olan bankalara destek verilecekti. Bu düşünce kabul edil-

di ve panik atlatıldı. Felaketin bu kadar ucuz atlatılmasından sonra artık herkes panik zamanları destek olabilecek federal bir yedek sisteminin kurulmasının zamanı geldiği konusunda hemfikir. Ülkenin finans sistemi J.P. Morgan'ların kişisel gayretlerinin keyfine bırakılamazdı. Netice olarak 1913 yılında Kongre "Federal Yedek Sistemi"ni (FED) kurdu. Sisteme üye tüm bankalar sistemin havuzuna belli miktarda kıymetli metal (*yedek*) verecekler, kriz zamanları zorda olan bankalar bu havuzdan ödünç alabileceklerdi.

Sistem ilk başta bir cankurtaran simidi olarak tasarlanmıştı. Ancak zaman geçtikçe FED iki şeyi fark etti: Öncelikle yedek gereksinimi ile bankaların faaliyetleri kontrol edilebiliyordu; İkinci olarak ise, bankaların faaliyetlerinin kontrol edilmesiyle iş devresi yönlendirilebiliyordu.

Mantık hiç de karışık değildi. Bankaların ödünç vermesi "iş devresi"nin anahtar bir girdisiydi: talepteki artışa kumanda ediyordu, ancak bankanın yedeklerini aşamazdı. Dolayısıyla, her ne zamanki FED bankaların ödünç vererek ekonominin gelişmesini isterse, yedekleri artırıyor. Diğer taraftan FED'in yedekleri azaltması, bankaların verebilecekleri ödünç miktarını azaltıyordu. FED'in ekonomiyi yönlendirici bir etkisi vardı.

II.1.2.3. Serbest Pazar Operasyonları

FED'in banka sisteminin yedeklerini yönlendirme mekanizması dikkate şayan şekilde basittir: Her ne zaman FED menkul değer satın alırsa, satıcı gelirini bankasına yatırır ve banka sisteminin yedekleri artar. Diğer taraftan FED menkul değer sattığı zaman, alıcılar bu menkul değer karşılığını, satın alma için, bankalarından çekerler ve bankaların yedekleri azalır.

Şu örnek okuyucunun işlemleri daha net olarak görmesini sağlayabilir. FED devlet tahvillerinin tek satıcısıdır ve tüm bankalar da tek alıcı camiasını oluşturmakta-

dır. (Bankalar teker teker teker göz önüne alınmamalıdır. 1980'lerde ABD hazine tahvillerinin satışıyla ilgili olarak FED'le çalışan 40'ın üstünde bayi vardı.)

Şu da unutulmamalıdır ki trilyonlarca dolar değerinde ABD hazine tahvili piyasadadır ve her kim isterse (yerli veya yabancı şirketler, şahıslar, eyalet idareleri veya yabancı devletler, özel veya merkezi bankalar) onları serbestçe alıp, satabilir. Her gün bunların sadece milyarlarcası New York Borsası'nda el değiştirmektedir.

FED banka yedeklerini bu pazardaki eylemleriyle artırır veya eksiltir. FED hazine tahvillerinden başka bir araç kullanmaz, zira hazine tahvillerinin pazarı çok geniştir ve Federal Yedek'in eylemlerinin pazar üzerine etkisi izafi olarak nisbeten azdır.

FED, yukarıda bahsedilen 40 bayinin birinden, tahvil satın aldığı zaman ödemeyi, bayinin bankasına "*bayinin kredi (çek) hesabını satın aldığı tahvil miktarı kadar artırması*" talimatıyla yapar. Bankaya ödemesini ise bankanın yedek sistemi vasıtasıyla kendisinde olan yedekleri, kâğıt üzerinde, artırarak gerçekleştirir.

Şimdi örneği değersel verilerle daha da net bir hale getirelim. Hazine bonoları 10.000 dolarlık bölümler halinde pazarlanır. FED bir bayiden 10.000 dolarlık bir hisseyi geri satın aldığı zaman bayinin bankasına "*bayinin çek hesabına 10.000 \$ geçmesi*" talimatını verir. Aynı zamanda bankaya da "*yedek havuzuna yapmış olduğu katkının 10.000 \$ kadar arttığını*" söyler. Netice olarak FED'in hazine bonolarını geriye satın alması, bankanın FED'deki yedeklerini artırmış, ancak bankaya da kredi verme imkânı sağlamıştır.

Burada okuyucular kendilerine "hiçbir para ödemek-sizin, sadece talimat vererek, yedek miktarını artırdığını sadece beyan ederek sorumluluğu üstüne alma yetkisini FED'e kim vermektedir?" diye sorabilirler. FED bütün bu haklara 1913 yılında Kongre tarafından çıkarılan Federal Yedek Yasası ile sahiptir.

Diğer bir ifadeyle FED bankaların kendisinde bulunan yedeklerini ABD hazine bonolarını geri satın alarak artırabilir. Hazine tahvillerini satın alırken tek yapacağı bankalara, onların kendisindeki yedek miktarını artırdığını beyan etmek olacaktır. Hepsisi bu da değildir: Şu unutulmamalıdır ki FED tahvil satın alıp, bankaların yedeklerini artırmadığı sürece bankaların yedekleri artmayacaktır ve kredi sağlama (*verme*) imkânları olmayacaktır. FED hazine bonolarını satın almayarak ekonominin genişlemesine mani olabilir. Ekonominin gelişmesini isterse daha fazla hazine bonosunu geriye alır.

FED bankaların kredi vermelerini durdurarak ekonominin genişlemesine mani olmak isterse bu sefer hazine bonolarını almaktan vazgeçer, onları "satmaya" başlar. Yukarıda anlatılan süreç bu kez ters olarak çalışır. FED bankaya bayinin hesabından tahvilin tutarı kadar düşmesini söyler. Bankanın kendine olan borcunu da yedek havuzundan, bankanın yedeğinden düşerek, alır. Bankanın yedek miktarı, dolayısıyla da kredi verme imkânı azalmıştır.

Burada şu soru akla gelebilir: "Ya bayi FED'in satmak istediği bonoları almak istemezse?" ABD hazine tahvillerinin o kadar çok talebi vardır ki, bir bayi istemez ise bir diğeri mutlaka ister. Böyle bir sorunla bugüne kadar karşılaşılmamıştır.

1913 yılında kurulduğundan beri FED'in ABD ekonomisi üzerinde çok büyük etkisi olmuştur. Ancak zaman zaman bu güç, Başkan ile Kongre arasında sürtüşmelere yol açmıştır. Bazen politikacılar FED'i çok sınırlayıcı, ekonominin yeterince hızlı büyümesine mani olmakla suçlamışlardır. FED bazen de ekonominin çok hızlı gelişmesine, enflasyona sebep olmakla suçlanmıştır.

Bu sürtüşmelerin sebebi FED'in ABD yönetiminin bir ajansı olmamasından, Kongre veya Başkan'ın etkisinde kalmamasından doğmuştur.

FED yapı itibarıyla hisseleri ABD bankalarınca payla-

şılan bir kuruluştur. Her ne kadar yönetim kurulu üyeleri ve reisi, Başkan tarafından aday gösterilip, Kongre tarafından onaylandıktan sonra göreve gelirlerse de, bunlar ömürleri boyunca bu mevkide kalırlar. Dolayısıyla yönetim kurulu ve başkanı bir kere seçildikten sonra tamamen kendi insiyatifleri ile hareket ederler. Tabiidir ki Kongre FED'in statüsünü her an değiştirmeye muktedirdir. Dolayısıyla FED'in yönetimi sık sık Kongre önüne çağrılır, onlar da izledikleri politikaları detaylarıyla ikna edici şekilde izah etmek durumunda kalırlar. FED'in politikaları bugüne kadar önce ikna edici sonra da başarılı olmuştur. Bugün FED'in daha uzun süre aynı statüsüyle devam etmemesi için hiç bir sebep gözükmemektedir.

II.1.2.4. FED ve Para Arzı

Bankaların ödünç vermeleri para arzını nasıl artırır? Para nereden gelir? Bunun cevabı gayet basittir: Bankalar ödünç alanların çek hesaplarına borç kaydederek bu parayı yaratırlar (*yani ödünç alanın çek hesabındaki para miktarı teorik olarak artar*). Dolayısıyla banka ödünç vermesi para yaratır. Bunu sınırlayan sadece iki öge vardır:

1. FED'in bankaların yedeklerini artırmaya gönüllü olması,
2. Bankaların ödünç alacak insanlar bulmadaki başarısı.

Üçüncü dünya ülkelerinde "para arzı"ndan, ABD ve diğer gelişmiş ülkelerde uygulandığından farklı olarak, darphanelerde para basılıp piyasaya sürüldüğü anlaşılr. Gelişmiş ülkelerde (*örn. ABD'de*) çek hesapları [*bunlara talep mevduatları (demand deposits) da denir*] para arzının 3/4'ünü, basılı kâğıt ve bozuk paralar da geri kalanını oluşturur. Kâğıt ve bozuk parayı ABD hazinesi basar, FED ise dağıtımını yapar.

Bu uygulamaların ilginç olduğu kadar, önemli bir tarihesi vardır. 1913'de FED kurulmadan önce bütün kâğıt paralar bankaların kendileri tarafından bastırılırdı ve bunlara "banka notları" (*bank note=banknot*) denirdi. Bunlar şekil olarak bugünkü kâğıt paralara benzerlerdi, bankaların müşterilerine ödünç vermeleri ile dağıtımı sağlanırdı.

Bankaların müşterilerine banknot vermesinin sebebi yeterince altın ve gümüşlerinin olmamasındandı. Her bankanın piyasada sirkülasyonda olan banknotlarının ancak küçük bir bölümünü karşılayabilecek kadar altın ve gümüş yedeği vardı. Bu yedek, elindeki banknotları kıymetli metallerle değiştirmek isteyen müşterilerin taleplerini karşılayabilmek için saklanırdı. Banka böyle bir isteği yerine getirebildiği sürece banknotlarının "altın kadar iyi" olduğu söylenirdi.

İç Savaş'tan (1860'lar) sonra banknotların yerine çek hesapları geldi. Bu, banknotlardan daha emin ve kullanışlıydı, zira müşteri çekleri ihtiyacı olan miktarı tam olarak yazdıktan sonra imzalıyordu. Zamanla çek hesapları çok rağbet gördü ve özel banka notlarının yerini aldı.

ABD Hazinesi para basmaya ilk olarak İç Savaş'tan sonra başladı. 20. yüzyılda ise parayı gene hazine basmakta, ancak dağıtımını FED yapmaktadır. Bugün ABD dolarının üzerinde "Federal Yedek Notu" ibaresi görülür.

ABD'de paranın basımı hazine, dağıtımı FED tarafından yapılır. ABD'de "Federal Yönetim bütçe açığını kapatmak için para basıyor" tabirinin dolayısıyla hiçbir temeli yoktur. Sirkülasyonda olan kâğıt ve madeni paranın bütçe açığı veya borçlarla, gelişmiş ülkelerde, ne yazık ki hiç bir ilgisi yoktur. Örneğin ABD'de her ne zaman ki Federal Yönetimin bütçe açığı olursa, hazine yatırımcılar tarafından satın alınan bonolar çıkarır, bu şekilde yatırımcı bonoya sahip olur, yönetim de paraya. Bonolar bir banka tarafından satın alınırsa (ABD'de böyle bonoların en büyük tipleri bankalardır), banka ödemeyi hazinenin hesabına

borç kaydederek yapar (*yani gene kâğıt üzerinde, teorik olarak hazine parayı alır*). Neticede o bankanın çek hesapları açabilme hacmi artar. Bu işleme de "moneterazing the debt" (*borcu paraya çevirme*) denir. Bonolar FED tarafından satın alınırsa gene aynı tabir kullanılır ve etkisi FED'in açık pazardan hazine bonoları toplamasına, dolaşısıyla bir ekonomi genişleme politikasına eşdeğerdir.

FED'in kâğıt ve bozuk parayı sirkülasyona sokmasının tek sebebi, yönetimin bütçe açığını kapatmak değil, kamunun nakit para ihtiyacını karşılamaktır. Bankalara nakit verir ve bankalar da FED'deki yedeklerine binaen bir çek yazarlar. Banka müşterileri tarafından "nakit" karşılığı yazılan çekler, sirkülasyonda olan kâğıt ve bozuk para miktarını belirlerler. Bu nakde ihtiyacın para arzı üzerine etkisi yoktur, zira sirkülasyondaki para artışı kadar çek hesaplarının mevduatı düşer.

Peki o zaman para arzı nasıl artmaktadır? 19. yüzyılda banka notlarının arzının arttığı gibi! Bankalar ödünç verdikleri zaman talep mevduatını *-çek hesaplarını-* artırır. Banka ne kadar çok ödünç verirse para arzı da *-talep mevduatı-* o kadar artar. 100 sene evvel olduğu gibi bugün de banka yedekleri bankaların ödünç vermesine, dolayısıyla da para arzına, tek sınırdır. Tek fark bankaların kıymetli madenler yerine, FED'de yedek bulundurmak zorunda olmalarıdır.

Gelişmiş ülkeler için doğru olan şu kaide unutulmamalıdır: Bankaların ödünç vermesi "talep mevduatını" *-çek hesaplarını-* artırır; bunun tersi geçerli değildir. Banka sistemi yeterince yedeği olduğu sürece talep mevduatı şeklinde ödünç verebilir. ABD ve diğer gelişmiş ülkeler için "bankalarda tasarruf hesabı açanların mevduatları, bankaların kredi açma hacimlerini belirler" kavramı *katiyetle doğru değildir*. Bu sadece çok eskiden ipotek usulü kredi veren emekleme devrindeki bankacılık için geçerlidir.

Netice olarak, talep mevduatları *-çek hesapları-* ve dolayısıyla para arzı, her kime olursa olsun bankalar ödünç verdikçe artar. Bir iş yeri yılbaşı için bankasından ödünç aldığı zaman banka talep mevduatı yaratır. Bir müşteri yeni araba almak için ödünç istediği zaman banka gene, para arzını artıran, talep mevduatı yaratır. Dolayısıyla "borcu paraya çeviren" (*moneterizing the debt*) sadece yönetim değildir; iş çevreleri ve tüketiciler de ödenmemiş borçlarını paraya çevirebilirler.

Banka yedeklerinin türü ile ilgili şu noktaya dikkat edilmelidir: 100 yıl evvel bunlar altın ve gümüşten oluşan kıymetli madenlerdi; bugün ise FED'de bulunan teorik yedeklerden ibarettir. Bu yedekler kıymetli madenler değilse nedir? Gelişmiş ülkelerde insanların bankalarında bulunan çek hesaplarına benzer, bankaların FED'de bulunan yedek hesaplarıdır.

Gelişmiş ülkelerdekini anlatan bu olaylar basit bir defter tutmaya benzemektedir. Bu doğru olabilir mi? Ne yazık ki doğrudur. ABD'de paranın, her çekin yazılıp imzalandığı veya kabul edildiği zaman, insanların ona inanisından başka değeri, karşılığı yoktur. Şayet ekonomi "iş devresi" sayesinde genişlemeye devam edecekse, bu çek hesapları, dolayısıyla da para arzı genişlemeye devam etmek zorundadır.

Para arzının kritik önemi bu noktada ortaya çıkmaktadır: Bankaların ödünç vermeleri suretiyle ortaya çıkan, talep artışının göstergesidir. Bunu akılda tutarak şimdi de ödünç alanların bu kaynaklar için ödemeye gönüllü oldukları fiyata bir göz atalım.

II.1.2.5. FED ve Faiz Oranları

Her mamulün bir fiyatı vardır: faiz de paranın fiyatıdır. Her mamulde olduğu gibi, bu fiyat da arz ve talep kanununa göre belirlenir.

Ekonomik genişleme sürecinde tüketici ve üreticilerin harcamaları artınca paraya talep, haliyle de fiyatı yani faizi yükselir. Paraya ihtiyaçlarını şu üç yoldan biriyle karşılarlar: Mevcut mevduatlarından, mevcut menkul değerlerini paraya çevirerek, banka veya diğer finans kurumlarından ödünç alarak.

Durgunluk (*recession*) zamanlarında, ekonomi genişlemeye doğru ilk adımlarını atarken, nakit tekrar çoğalır. Bol miktarda tasarruf vardır, finans değerleri çoktur ve borçlar ödenir. Faiz oranları düşer, mevcut oranlarda (*fiyatlarda, faizlerde*) para kaynakları talebin üzerine çıkar.

Gelişmiş ülkelerde, örneğin ABD'de faiz oranlarının yükselip alçalması FED'in bazen müdahaleleri dahilinde, bazen de dışında cereyan eder.

Özet olarak FED iki temel politika izler:

Genişleme veya "kolay para" politikası (*expansionary monetary policy or easy money policy*): FED menkul kıymetler satın aldığında üye bankaların yedekleri artar, bankalar daha fazla ödünç vermeye muktedir olurlar, bu da talebi kamçılar. Bu politika ekonominin en kötü olduğu, "iş devresi"nin "durgunluk" zamanlarında izlenir.

Sıkı para veya "kıasma" politikası (*tight money policy or contractionary policy*): FED menkul kıymetler satarsa bankaların yedekleri azalır, fazla ödünç veremezler, borç almaya dayalı talebin oranı azalır, haliyle de talep genel olarak azalmış olur. Bu politika ekonominin çok genişlediği, iş devresinin doruk noktalarında, talebin büyümesini ve enflasyonu önlemek için uygulanır.

Bu politikalar şöyle de özetlenebilir:

Genişleme politikası: FED menkul değerler satın alır $\Rightarrow$ banka yedekleri artar $\Rightarrow$ bankaların ödünç vermeleri (*para arzı*) artar $\Rightarrow$ talep artar $\Rightarrow$ enflasyon artar.

Kısmi politika: FED menkul değerler satar $\Rightarrow$ banka yedekleri azalır $\Rightarrow$ banka ödünç vermeleri (*para arzı*) azalır $\Rightarrow$ talep düşer $\Rightarrow$ enflasyon düşer.

FED'in eylemlerinin faiz oranları üzerine de etkisi vardır. FED faiz oranlarını düşük tutmak, kolay ödünç alma ve kredi imkânları sağlamak için geleneksel olarak "kolay para" politikası izler. Zamanla, genişleme doruk noktasına doğru varmaya başladığında FED "sıkı para" politikası izler, bu da kredi imkânlarının düşmesini ve faiz oranlarının yükselmesini sağlar.

FED'in eylemlerinin faiz oranlarına etkisi de dikkate alındığında politikaları şöyle özetlenebilir:

Kolay para politikası: FED menkul değerler satın alır $\Rightarrow$ banka yedekleri artar $\Rightarrow$ faiz oranları düşer $\Rightarrow$ banka ödünç vermesi (*krediler*) artar $\Rightarrow$ para arzı artar $\Rightarrow$ talep artar $\Rightarrow$ enflasyon artar.

Sıkı para politikası: FED menkul değerler satar $\Rightarrow$ banka yedekleri düşer $\Rightarrow$ faiz oranları artar $\Rightarrow$ banka kredileri düşer $\Rightarrow$ para arzı düşer $\Rightarrow$ talep azalır $\Rightarrow$ enflasyon düşer.

İkinci dünya savaşından sonra FED'in temel amacı "iş devresi"nin üst ve alt doruk noktalarının aşırı etkilerini azaltmak, enflasyonu yumuşatmak, alt doruğa doğru oluşan moral çöküntüsünün bir an evvel genişlemeye doğru toparlanmasını sağlamak olmuştur.

II.1.2.6. Federal Mali Politika

Bütçe açığının tanıtımına gerek yoktur. ABD Federal Yönetimi 1980'in bazı yıllarında 200 milyar doları, 1980'li yılların tümünde ise toplamı trilyonlarca doları

bulan borç almıştır. Bu bölümde bütçe açığının enflasyon oranı üzerindeki etkisi ele alınacaktır.

Geleneksel olarak federal yönetimin bütçe açıklarının enflasyonu körüklediğine inanılır. 1980'li yıllarda FED tek başına bir evvelki bölümde anlatılan para politikalarıyla enflasyonun üstesinden gelmiştir. FED'in rolü ile geleneksel inanın, birbirlerine ters düşmelerine rağmen nerede bağdaşırlar? Bu ancak verilerin analiziyle anlaşılabilir.

ABD'de 1975 ve 1981-82'de bütçe açığı trajik olarak artmış, 1979'da da önemsiz bir rakama düşmüştür. Genel inanın doğru olsaydı, 1975 ve 1981-82'de enflasyonun fırlaması, 1979'da da düşmesi lazımdı.

Ancak geleneksel inanın tam tersi oldu: 1975, 1981-82'de enflasyon düştü, 1979'da da arttı. Veriler, sadece genel inanın tutmadığını göstermekle kalmıyor, aynı zamanda tam tersinin doğru olabileceği kanaatini de oluşturuyor. Acaba dengeli bütçeler enflasyonu körükler, bütçe açıkları da enflasyonu düşürür denebilir mi?

Problemi çözmek için federal bütçe açığına perspektif olarak bakmak lazımdır. Hatırlanacağı üzere özel ödünç almanın kapsamına konut yapmak için ipotekle ödünç alınan meblağlar, otomobil ve diğer dayanıklı mallar için alınan tüketici kredileri, şirketlerin makina, ekipman ve stok temini için ödünç aldıkları meblağlar girmektedir. Ancak ABD'de bu kapsama giren bir başka kalem daha vardır: eyalet ve yerel yönetimler tarafından değişik amaçlarla ödünç alınmış krediler.

1980'lerin sonlarına doğru toplam (*seneler boyu toplanarak gelen*) federal borç 2 trilyon dolara, özel borç da 9 trilyon doların üzerine çıkmıştı. Her sene alınan borçlar eski borçlara ilave olmaktadır. Dolayısıyla 100 milyar dolarlık senelik federal bir borç toplam federal borçlanmayı 2.1 trilyon dolara, senelik 500 milyar dolarlık özel borçlanma da toplam özel borçları 9.5 trilyon dolara çıkarır (*bu borçlar daha sonra anlatılacak olan uluslararası ticaret açığı ile karıştırılmamalıdır.*)

ABD'de 1975 ve 1981-82'de olanlara bir evvelki paragrafta anlatılanların ışığında bakılırsa şu görülmektedir: 1975'de federal ve özel borçlanmanın her biri yaklaşık 100 milyar dolardır. Sonraki yıllarda federal borçlanma azalarak 1979'da hemen hemen senede sıfır milyara düşerken özel borçlanma senede 400 milyara fırlar. Dolayısıyla toplam ödünç alma 1975'de (*100 milyar federal + 100 milyar özel* =) 200 milyar dolar iken, 1979'da (*0 milyar federal + 400 milyar özel* =) 400 milyara erişir.

Bu 1970'lerin sonlarında görülen enflasyonu izah etmeye yeter: Tüketimdeki patlama toplam ödünç almadaki artış tarafından finanse edilmiştir, bu da olağan olarak enflasyonu artırmıştır.

Benzer şekilde 1981-82'de özel ödünç alma 1979'daki rekor 400 milyarından 200 milyar dolara düşer, buna karşılık federal borçlanma 1979'da yaklaşık sıfırdan 1982'de 200 milyar dolara fırlar. Gene toplam ödünç alma (*200 milyar özel + 200 milyar federal* =) 400 milyar dolara ulaşmıştır. 1979 ile 1982 arasında toplam ödünç alma azaldığı sıralarda ABD'de enflasyon oranı düşmüştür.

Yukarıda anlatılanlar ABD'de federal bütçe açığı ile enflasyonun niye doğrudan ilişkili olmadığını, gene ABD'nin verileriyle, izah etmektedir.

Gelişmiş bir ülke olan ABD'de şu kural geçerlidir: Federal bütçe açığına bakılarak yakın gelecekte beklenen enflasyon oranı hakkında fikir beyan edilemez.

II.1.2.7. Bütçe Açıklarının Tarihçesi Ve Keynes Teorisi

ABD'de bile birçok ekonominin enflasyon oranlarını federal bütçe açığı ile izah etmeye çalışmalarını anlamak için biraz ekonomi tarihine bakmak, 19. yüzyıla ve 20.'nin ilk zamanlarına gitmek yeterlidir.

O zamanlar ekonomistler, "Say kanunu" diye anılan şu sözlerin doğruluğuna inanırlardı: "ARZ KENDİ TALE-

BİNİ YARATIR." Bu ekonomik durgunluk ve gerileme, buna bağlı olarak oluşan işsizliğin kendi kendine düzelen bir olgu olduğu anlamına gelirdi. Kapitalist düzende iş sahipleri pazarlar için ürün üretir, işçiler de pazarlara sunulan bu ürünlere ulaşmak için güçlerini kiralamazlar mıydı? Şayet ürünler satılmaz veya iş gücü kiralanmazsa o zaman, ürünlerin satılabileceği, işçiliğin kiralanabileceği, daha düşük bir fiyat veya maaş talep edilirdi. Fiyatlar ve maaşlar duruma göre değişken olduğunda hiçbir mülkün devamlı olarak satılamayacağı veya hiçbir işgücünün devamlı olarak kiralanamayacağı düşünülemezdi.

19. yüzyıl ekonomistleri bu mantığı izleyerek, ekonominin durgunluğunun ve onunla gelen işsizliğin geçici olduğunu, bu konuda idarenin tedbir alması gerekmediğini savunuyorlardı. Bu, geri kalmış ülkelerde kapitalist ekonomi sistemlerinden bahsedilirken, bazılarının sık sık kullandığı "*laissez-les faire, laissez-les passer (bırakın yapsınlar, bırakın gitsinler)*", yani "*ne yaparlarsa yapsınlar kapitalist ekonomi kendi kendine yürür*" prensibi idi.

1929'da başlayıp, 1933'de en kötü durumuna ulaşan "büyük ekonomik gerileme"yi (*duraklamadan da öte*) Say kanununu izlemeye çalışan ekonomistler anlayamadılar. Duraklamanın 1933'den sonra devamını ise hiç izah etmiyorlardı. Onlara göre "iş devresi" satışlar azaldıktan, üreticiler mamullerini satabilmek için fiyatları indirip, işçiler iş bulabilmek için istedikleri ücreti düşürdükten sonra tekrar normale dönmeliydi. Duraklamanın uzaması ekonomistlerin ve onların izledikleri ekonomi kanunlarının, prensiplerinin değil, fiyatları düşürmeyen üretici ve istedikleri ücreti düşürmeyen işçilerin hatasıydı.

O zamanın ekonomistlerinin bu mantığı ne üreticilere, ne de işsiz işçilere fayda sağladı. Hem ürünlerin fiyatları hem de işçilerin talep ettikleri ücret düştüğü halde, değişen hiç bir şey olmadı. Bir şeyler tümüyle yanlıştı ve birilerinin bir şeyler yapması lazımdı.

Anlatılan bu olaylar sırasında Roosevelt Başkan seçildi. İlk uyguladığı tedbir yoğun kamu işlerini uygulamaya koymak oldu (*yani Hitler'in de daha sonraları yaptığı gibi otoyol, baraj vb yaptırmak*). Tabii ki bu giderler ancak federal borçlanmayla karşılanabiliyordu. Ekonomist camiası dehşete düşmüştü: Federal idarenin gayretleri sadece özel sektörün kaynaklarını kısacaktı ve hiç bir fayda sağlamayacaktı. Federal idare ekonomik kanun ve prensipleri göz ardı etti. Roosevelt iş bitirici, pratik bir insandı: İnsanlar işsizse idare işveren olmalıydı, onları yol, park, köprü, baraj ve benzeri kamu projelerinde çalıştırmalıydı.

1936'da John Maynard Keynes adında İngiliz bir ekonomist Roosevelt'in uyguladığı ekonomik politikaya destek çıktı: Sorunun ekonomi değil, o zamanki ekonomistlerin inandıkları ekonomik kanun ve prensiplerde olduğunu söylüyordu. Keynes *"talep devamlı olarak yetersiz olabilir, haliyle de ekonomi, devamlı fazla kapasite ve işsizlikle tıkanabilir"* diyordu. Keynes, bilimde, hatta *"kasvetli bilim olan ekonomide bile, pratiğe uymayan kanun ve prensiplerin çöpe atılması gerektiği"*ni söylüyordu.

Tüketici ve üreticiler harcamazlarsa, ekonomi bu çıkmazdan nasıl kurtulurdu? Keynes, *"borç alıyor olsa bile, idarenin harcamalarıyla kurtulabilir"* diyordu. Yeni teoriye göre kamu işlerinde çalışanlar gelirlerini özel sektör tarafından üretilen mamul ve hizmetlerin alımında kullanacaklardı. Yansıyan bir etkiyle talep artırılmış olacak, haliyle endüstriyel üretim artacak, işsizlik azalacaktı. Canlandırma operasyonu amacına ulaştıktan, ekonomi normale döndükten sonra idare ekonomik sahneden geri çekilecekti.

Ekonomide Keynes kanunu *"idarenin desteğiyle ekonominin marşına basma (canlandırma için ilk hareket)"* diye özetlenebilir.

Keynes kanunu Say kanununun koltuğuna oturur. Sonraki nesil ekonomistler bunu biraz daha öteye götürürler: *"Vergi indirimi ekonominin marşına basılmasında*

en az, idarenin kamu harcamalarını artırması kadar etkilidir." Vergi indirildiğinde tüketicilerin harcama güçleri, haliyle talep, endüstriyel üretim artar, işsizlik azalır.

İdarenin kamu harcamaları (*yol, baraj vb yapımı*) artmaksızın yapılan vergi indirimiyle insanların harcamaları, haliyle talep artacaktır. İster kamu harcamaları, isterse vergi indirimi olsun, her durumda talep ancak federal borçlanmayla mümkündür.

Federal idare kamuya borçlanmayı tahvilat satarak yapar. İlk bakışta kamuya borçlanmanın, *-kamudan para çekip tüketim gücünü azalttığından dolayı-* kamuyu daha fazla vergilendirmeye benzer bir etkisi olduğu sanılabilir. Ancak tahvilat sade vatandaşlar tarafından değil, banka sistemi tarafından satın alınırlar. Bankalar ödemeyi idarenin kendilerinde bulunan hesaplarına yaparlar, yani kâğıt üzerinde idarenin bankada bulunan hesabına alacak kaydederler. Buna "borcu paraya çevirme" (*monetizing the debt*) denir. İdarenin bu şekilde bankalardan borç alması, özel sektördeki harcamaları kısmadan idarenin harcama kabiliyetini artırmasını sağlar.

Federal idarenin ekonomik faaliyetleri vergilendirme ve harcamalarının gücüyle etkiyebilmesi gayretlerine "mali politika" (*fiscal policy*) denir. Mali politika iş devresinin durgunluk zamanlarından kurtuluşa yönelik olduğu gibi, aynı zamanda enflasyonu da etkiler. Örneğin vergileri artırmak veya idarenin harcamalarını azaltmak genel olarak tüketimi düşürür, bunun neticesinde de enflasyon yavaşlar.

Burada "mali politika" (*fiscal policy*) ile "para politikası"nın (*monetary policy*) farklı olduklarını hatırlatmakta yarar vardır. ABD'de "para politikası" ile FED'in eylemleri, "mali politika" ile de federal idarenin eylemleri kastedilir. Mali politika yerel veya eyalet idarelerinin dışında tamamen federal yönetim tarafından belirlenir.

II.1.2.8. Kennedy Vergi İndirimi

Kennedy 1961'de Başkan olduktan sonra ekonomik faaliyetlerin seviyesini artırabilmek için vergi indirimi önerdi. Kongre'deki Cumhuriyetçiler ve muhafazakâr Demokratlar bunun mali sorumsuzluk olduğunu öne sürerek karşı çıktılar. Dolayısıyla, Keynes'in öncülük ettiği kurallın pratik uygulaması olan bu öneri ancak 1964'de, Başkan Kennedy'nin ölümünden sonra Kongre'den geçebildi.

1965'de ABD'de işsizlik oranı sıfıra yaklaştı, federal bütçe dengelendi. Keynes mali politikası (*full employment policy = herkese iş politikası diye de anılır*) ekonomi için bir ayarlama tekniği olarak kabul edildi ve o kadar rağbet gördü ki daha sonra yönetime seçilen Cumhuriyetçi başkanlar tarafından da uygulandı. 1970'deki durgunluktan kurtulabilmek için Başkan Nixon, 1974-75 durgunluğundan kurtulabilmek için de Başkan Ford uyguladılar. Her iki vakada FED de talebi artırabilmek için kolay para politikası izledi. Muhafazakârlar ve liberallerin hepsi vergi indiriminin ekonomiyi canlandırdığında hem fikirdi.

Ancak 1970'lerin sonlarına doğru enflasyon ciddi şekilde arttı, değişik önerileri olan yeni ekonomistler ortaya çıktı: Onlara göre kolay para ve mali politikalar başarıya ulaşmıyordu. Tırmanan enflasyon gerçek geliri düşürüyor, daha çok insanın çalışmaya ihtiyaç duymasına sebep oluyordu. İş gücüne yeni katılanlar ise becerileri daha az veya hiç olan, ailenin ikinci ve/ya üçüncü kişileri idi ve bunlara iş bulmak zordu. Herkese iş politikasıyla kolay para ve mali politikalar uygulayarak talebi artırmak yürümüyordu.

Arz Ekonomisi (*Supply-side economics*)

Yeni akımı savunan ekonomist ve politikacıların biraz evvel bahsedilen görüşlerine "arz ekonomisi" dendi. Keynes veya talep ekonomisine karşıt bir görüştü. Arz ekono-

mistleri üç sene müddetle federal vergilerde ciddi indirim, buna paralel olarak da federal harcamalarda kısma ile bütçe açıklarının düşürülmesini savunuyorlardı.

Bu görüşe göre ciddi vergi indirimi iki amaca ulaşmayı sağlayacaktı: Daha fazla çalışma için dürtü yaratacak, haliyle üretim (*arz*) artacaktı. Daha fazla arz, başka bir değişle mamul ve hizmetlerin üretilmesi, enflasyonu frenleyecekti. İkinci olarak artan gelirle tasarruf, haliyle de yeni yatırımları finanse edecek bir havuz oluşacaktı. Bu durumda da yeni mamul ve hizmet üretimi kamçılana- cak, artan arz ile enflasyon gerileyecekti.

Arz ekonomisi taraftarları seslerini Carter yönetimi sırasında duyurmaya başladılar. Başkan Carter görev süresinin sonlarına doğru federal bütçeyi dengelemeyi başarıyordu. Çabuk ekonomik genişleme ve enflasyon, gelirleri harcamalardan daha hızlı yukarı tırmandırmıştı ve 1979'un sonlarına doğru amacına ulaşmak üzereydi. Arz ekonomisi taraftarlarının önerdiği vergi indirimi, bir Demokrat partili olarak o an için kabul edemeyeceği federal harcamaların da kısıtlanmasıyla beraber uygulandığında başarıya ulaşabilirdi, böyle bir uygulama da Carter'in amacına ulaşmasını biraz geciktirirdi.

Ancak 1980'de ABD'de görülen duraklama (*recession*) Carter için daha büyük problem oldu. O zaman vergi indirimini savunabilirdi, bu da arz ekonomistlerine meydanı sunmak demektir. Onlar hemen harcamaların da kısıtlanmasını önereceklerdi. Carter karar verene kadar arz ekonomisi taraftarları kendi teorilerini destekleyecek, sözcüklerini yapacak başka bir aday buldular: Ronald Reagan. Carter'in vergi indirimine yanaşmamasının bir başka sebebi de bunun Demokratların hedef kitlesi ABD orta gelirliilerinden ziyade yüksek gelirliilerin işine yaramasıydı. Netice olarak politik tüm veriler Carter'in 1980 durgunluğunu çözmek için vergi indirimini uygulamasına mani-ydi.

1981'de başkanlık görevine başlayıp, ekonomi 1981-82 durgunluğuna düştükten sonra, Başkan Reagan arz ekonomistlerinin önerilerine paralel olarak vergi indirimi sağladı. 1960'larda Başkan Kennedy vergi indirimi için Cumhuriyetçi ve muhafazakârla mücadele vermişti. Başkan Reagan da 1980'lerde, gene vergi indirimi için bu kez Demokratlar ve liberallerle mücadele verdi.

Başkan Reagan'ın arz ekonomistleri yönünde yaptığı 1981-1983 vergi indirimi beraberinde 1981-1982 "durgunluğunu" getirdi. Durgunluk sırasında kişi başına gelirin azalması ve vergi oranının da indirilmesi ile federal vergi gelirlerinde çok ciddi düşüş oldu. Buna karşılık, Başkan Carter zamanında yapılmış olan bütçe kısıtlamalarının devam etmesine rağmen toplam harcamalarda artış devam etti. Haliyle Demokratlar bütçe açığını eleştirerek vergi indiriminin kaldırılmasını istediler. Cumhuriyetçiler ise, açığa rağmen vergi oranlarının artırılmasına karşı olmakta direttiler.

Tartışmalar, duraklamadan genişlemeye geçiş noktasında cereyan etti. Cumhuriyetçiler herhangi bir vergi artışının arzın genişlemesine mani olacağını söylüyorlardı. Demokratlar ise devam eden bütçe açığının ve yönetimin borçlanması faiz oranlarını artıracığını, haliyle de genişlemeyi durduracağını ifade ediyorlardı. Aslında tartışmaların ekonomik detaylarının altında her iki partinin ideolojik görüşleri yatıyordu. Demokratlar devamlı bütçe açığının kamu harcamalarında yavaşlamaya sebep olacağına inanıyorlardı: Kamu harcamaları gerektiren programları finanse edecek kaynak ancak vergi artırımı ile sağlanabilirdi. Cumhuriyetçiler ise, askeri harcamalar (*araştırma-geliştirme ve seri üretim*) artarken kamu harcamalarını nakavt etmenin tek yolunun, vergileri düşük tutarak bütçe açığının kısılmasına yönelik yaygaranın kamu harcamalarını kısmak yolunda yasama organını zorlaması olduğunu düşünüyorlardı. Dolayısıyla asıl mücadele vergilerin indirimi, bütçe açığı, hatta arz ekonomisi

değil, ülke içi programlar üzerine oluyordu. Bazı politik analizciler arz ekonomisini, asıl amacı federal yardım programlarını kısmak olan eylemin "truva atı"na benzetiyorlardı.

Neticede hiçbir uzlaşmaya varılamadı. Demokratlar sosyal programlarda, Cumhuriyetçiler de askeri harcamalarda direttiler. Başkan Reagan her türlü vergi artırımını veto edeceğini bildirdi. Bütçe açığı devam etti. Kongre konuyla ilgili son bir hamle yapabilmiş olmak için 1985'de, beş yıl içinde bütçe açığının sıfıra indirilmesini öngören, *Gramm-Rudman Bütçe Yasası*'nı kabul etti. Demokratlar askeri harcamaların azalıp vergilerin artırılacağını, Başkan ve Cumhuriyetçiler de iç harcamaların azalacağını ümit ediyorlardı.

Borçlanma Darboğazı

Bütçe açığının etkileri üzerindeki politik tartışmaların yoğunluğu konuyu arz ekonomisinden uzaklaştırdı. Demokratlar vergi indiriminden dolayı yapılan federal borçlanmanın özel sektörün borçlanmasını zor bir hale getireceğini savunuyorlardı. Ancak geçen zaman, o yıllarda özel sektör borçlanmasının arttığını gösterdi. Politik arenadaki bu tutarsızlıklar gerçek konunun ekonomik olmadığını vurguluyordu.

Aslında özel sektörün borçlanmasının tıkanması yolundaki korkular yanlış sebeplere bağlanmıştı: Özel borçlanmayı, uygun faiz oranları ortamı ile büyük ölçüde etkileyen Federal Yedekti. FED sıkı para politikası izlediği zaman, özel sektör kaynak için yönetimle yarışmak durumundaydı; kolay para politikası izlediği zaman da hem özel sektör hem de kamu harcamaları için yeterince kaynak mevcut oluyordu. Anlaşılması gereken husus, kredi bulma şartlarının kolaylığı veya zorluğunun geniş ölçüde FED tarafından belirlenmesidir.

1980'li yıllar boyunca FED'in gayesi büyümeyi kamçılamaktan ziyade kısıtlı, ölçülü tutmak olmuştur; haliyle kredi ortamının çok kolay olmasına mani olmak üzere aldığı tedbirler sağlıksız değildi. Sıkı para politikası, daha çok, tüketicilerin borç almalarını zorlaştırırken, yeni fabrika ve ekipman için yapılan yatırım borçlanmaları için kaynakları kolay ulaşılabilir bir hale getirdi. 1980'lerin sonunda ekonominin geliştiği, haliyle yönetimin vergi gelirlerinin arttığı, özel sektörün borçlanmasının normal seyrini takip ederken federal borç almanın küçüldüğü görülmüştür.

Federal bütçe açığının, 1981-1982 duraklamasının, duraklamadan toparlanmanın ve bunun sonundaki genişlemenin sebepleri arasında olmadığı görülmüştür. FED'in sıkı para politikası duraklamayı getirmiş, duraklama enflasyon oranının düşmesine sebep olmuş, enflasyonun düşmesi ve FED'in sıkı para politikasını gevşetmesi ile de 80'li yılların ortalarında genişleme dönemi momentum kazanmıştır.

Netice olarak, ABD'de "iş devresi"nin duraklama ve genişleme süreçlerine, FED'in faiz oranları üzerindeki etkisinin, federal idarenin ödünç almalarından çok daha fazla etkili olduğu görülmektedir.

II. 2. ULUSLARARASI TİCARİ İŞLEMLER ve ÖDEMELER DENGESİ

II.2.1. ABD'NİN ULUSLARARASI TİCARİ İŞLEMLERİ

Yabancı para birimleriyle değişim oranları (*exchange rates* = *kambiyo işlemleri*), **IMF** (*International Monetary Fund* = *Uluslararası Para Fonu*), dış ticaret dengesi, ödemeler dengesi sadece ABD'de değil tüm dünyadaki, gelişmiş ve geri kalmış, ülkelerde anlayan anlamayan herkes için güncel konulardır. Bunların gelişmiş ülkeler için ta-

şıdığı manayı kavrayabilmek için 2. dünya savaşının hemen sonralarına bakmak kâfidir. Amerikan dolarının dünya ekonomisinde bugün de oynadığı rolün başlangıcı o zamanlardadır.

1944 yılının yazında, ABD'de New Hampshire'de bir tatil kenti olan Bretton Woods'da savaşın bitimine daha zaman varken ABD yönetimi savaş sonrası uluslararası para işlerini planlamak üzere müttefiklerinin temsilcileriyle bir toplantı yaptı. ABD savaşın, kendi ekonomisini güçlendirmesine karşılık müttefiklerininkini negatif yönde etkilediğinin farkındaydı. Savaşı hem kazananlar, hem de kaybedenlerin yiyecek, yakacak, hammadde, ekipmana ihtiyaçları olacaktı ve sadece ABD bunların hepsine sahipti. Diğer ülkeler ABD'den ithal edecekleri bu ürünlerin parasını nasıl ödeyeceklerdi? ABD'nin onlardan isteyebileceği çok az bir mamul gamı vardı. Şayet ABD'den mamuller satın almak için paralarını dolar için satsalar, kendi para birimleri üzerine olacak satış baskısı ve dolara talep, onların paralarının değerlerini düşürürken dolarinkini artıracaktı. Dolayısıyla çok kısa bir zaman içinde dolar o kadar değer kazanabilirdi ki, diğer ülkeler yeniden yapılanma için ihtiyaçları olacak ABD mamullerini satın alamaz duruma gelebilirlerdi.

"Bu onların problemi olurdu" demek herkesin aklına ilk gelen olabilir. Ancak ABD yönetimi birinci dünya savaşından aldığı dersle bunun kendinin de problemi olacağını farkındaydı. Birinci dünya savaşından sonra ABD "uluslararası sorumluluğum artık bitti" deyip ellerini ovuşturarak kenara çekildiğinde dünya ekonomisinde dolar yetmezliği oluşmuştu. Birçok ülke paralarını dolara karşı devalue etmek zorunda kalmıştı. ABD'ye borçlarını ödeyebilmek için birçok ülke altın kullanmış, bu da Amerika'yı dünyanın en büyük altın stoğuna sahip ülke durumuna getirmişti. Bunun da ötesinde her ülke dünya ekonomisini parçalayacak olan kısa menzilli korunma tedbirleriyle kendisine bir sığınak yaratmaya kalkmıştı. Ekonomik milliyetçilik politik arenaya sıçramış, bu da ikinci dünya savaşına sebep olmuştu.

Aynı hatayı ikinci defa işlememek, buna mani olacak gerekli kurumları kurmak için ABD, Bretton Woods Konferansı'nı toplamıştı. Konferansın ana amacı savaştan sonra diğer paraların dolar karşısında değer kaybına mani olacak tedbirleri belirlemektir. Neticede bütün ülkelerin *-bilhassa da ABD'nin-* paralarıyla katılacağı, ihtiyacı olan ülkelerin borç alabileceği bir havuz, IMF kuruldu. Şayet bir ülkenin parası satış baskısında kalırsa, diğer para birimlerine göre zayıflar, değer kaybederse, IMF'den ödünç alınacak sağlam para birimleriyle onun değeri yukarı çekilecekti. Örneğin Fransa IMF'den, dolar ödünç alıp Fransız Frangı satın alabilir, böylece Fransız Frangı'nın değerini koruyabilirdi.

Dolar onsu 35 dolar olmak üzere altına, diğer ülkelerin para birimleri de dolara göre sabitlendi (*yani bir dolar belli miktar Mark veya Sterlin'di*). O zamanlar ABD dünyanın en büyük altın stoğuna sahipti ve tüm paralar dolar aracılığı ile altına sabitlenmiş oluyordu. Bu *sabit kambiyo oranları sistemi* uluslararası ekonomik ilişkilerde istikrar sağlamak üzere tasarlandı.

Ancak savaştan sonra ABD'nin dış ticaret fazlası *-tüm ihracattan elde edilen gelirin tüm ithalatın giderinden fazlalığı-* konferansın tahmin ettiğinin çok üstünde oldu. Diğer ülkeler dolar satın alabilmek için devamlı olarak kendi paralarını satıyor, dolarla da ABD mamulleri satın alıyorlardı. IMF'ye rağmen diğer ülkelerin para birimleri üzerindeki satış baskısına mani olunamamıştı. Bir çok para birimi dolara karşı değer kaybetti.

ABD bu krize *Marshall planı* ile çözüm bulabildi. Eskiden bir asker olan George C. Marshall savaş sırasında Genelkurmay Başkanı'ydı (*Chairman of the Joint Chiefs of Staff*). Savaştan sonra Başkan Truman onu Devlet Sekreteri (*Bakanı*) yaptı. Marshall Avrupa'nın toparlanmasının bazı temel maddelerin eksikliğinden dolayı sekteye uğradığının farkındaydı. Yiyecek, yakıt, hammadde, makina ve ekipman ABD'de mevcutken onlar bulmakta güçlük

çekiyorlardı. ABD Avrupa'nın bu ihtiyaçlarını yeterince miktarda karşılayabilecek dünyada tek ülkeydi. Doları yeterince bulamamalarının, Avrupa'nın bu ihtiyaçlarını ABD'den ithal edememelerinin tek sebebi olduğunun da farkındaydı. Marshall Truman'a Avrupa ülkelerinin ihtiyaçlarını içeren bir liste hazırlamalarını, ABD'nin de bu ihtiyaçları karşılayacak dolarları onlara "hibe" (*borç değil*) etmesini önerdi. Başkan ve Kongre bunu onayladı. Bu şekilde Avrupa ülkelerinin ödeme dengeleri sıkışmayacak ve paraları dolar alabilmek için satılma baskısından (*devalüasyon = değer kaybetme*) kurtulmuş olacaktı. Haliyle bundan ABD kazançlı çıktı, zira verilen dolarlar ihraç edilen mamullerin karşılığı olarak yine ABD'ye döndü.

Marshall planı daha Kore savaşı başlamadan büyük bir başarıya ulaştı. Plan sadece zaferi kazananları değil, kaybedenleri, hatta teknoloji üretimini bilmeyen tüketim toplumlarını da kapsamıştı. Geri kalmış ülkelere, ne yazık ki, tüketimi artırıcı etki yapmasına karşılık, üretmesini bilen insanların toplumlarında toparlanmayı sağladı. Gelişmiş ülkelere Marshall planı, ayaktakinin düşküne, galip veya mağlup gözetmeksizin el uzatışı, insanîyet örneği olarak anımsanır.

ABD açısından Marshall planı ABD dış politikasının bir dönüm noktası olur. ABD dünyanın geri kalanına sadece, ümitsizce arayışı içine düştükleri doları sağlamakla kalmaz, önceden öngörülmemiş bazı faaliyetleri de başlatır. ABD dünyanın değişik yerlerinde üsler kurar. Bu üsler o ülkelerin yerel ekonomilerine katkıda bulunur (*gerek üslerde çalışan yerel personel, gerekse üs elemanlarının yaptıkları harcamalar vb*) Amerikalılar önemli ölçüde seyahat ederek diğer ülkelerin turizm gelirlerini artırır. Bütün bu faaliyetler dolarların yerel para birimlerine karşılık satışı, o ülkelerin de bu dolarla ABD ürünleri satın alması anlamına gelir.

Özet olarak dolar ABD'den dört yolla çıkıyordu: Yardım (*Marshall planı gibi*), dış ülkelere yapılan yatırımlar,

diğer ülkelerdeki askeri üsler ve turizm. Çıkan dolarlar iki yolla geri dönüyordu: Yabancıların ABD mamullerini satın almaları, yabancıların tasarruf için doları tercih etmeleri. Doların bu dört çıkışı ve iki geri dönüşü hemen hemen dengede idi.

1950'lerin sonlarında ve 60'ların başlarında bazı ülke bankaları ve vatandaşları ellerinde kullanabileceklerinden daha fazla dolar bulunduğunu fark ettiler. Amerikan mamulleri satın almak istemiyorlar, daha cazip yatırımlar arıyorlardı. Dolarları satmaya karar verdiler.

ABD kendi açısından doların değerini korumak için IMF'ye bağlı değildi. Doların satışı için baskı arttığı zaman ABD hazinesi doların diğer paralara karşı değerini altın ile dolar satın alarak koruyabilirdi. Doların altına oranla fiyatı sabit olduğundan (*yani bir ons altın = 35\$*) dolar sahibi bir yabancı 35 dolara bir ons altın satın alır, istediği ülkede de satabilirdi, haliyle, ABD açısından, dolarları yabancı ülke borsalarında altına kıyaslı değerinin altında satmaya gerek yoktu. Dolar ne zaman biraz düşse yabancılar dolarlarıyla altın satın alıyor ve bu altınla da günlük değerden diğer para birimlerini satın alıyorlardı; böylece de dolar her zaman değerini koruyordu. ABD dünyadaki en fazla altın stoğuna sahip olduğundan doların "1 ons = 35\$" fiyatını belirlemişti. ABD dolarlar için altın satmaya başlayınca altın dışarıya akmaya başladı. Altmışların ilk yıllarında, dolar stoğu yarıya düşünce ABD'de alarm çalmaya başladı.

Dolar stoğunun tükenmemesi için ABD alternatif bir çözüm bulmak zorundaydı. Yabancı bankalar devreye girerek, Bretton Woods anlaşmasının sabit kambiyo (*para değişim*) oranlarını koruma maddesi gereği doların değerini sabit tutmaya destek vermeyi kabul ettiler. Bu ülkelerin kendi paralarıyla ilgili birikimleri sonsuz denebilecek seviyedeydi. Şayet bir ülkede herhangi bir banka, şirket veya şahıs dolar satmak isterse ve bu satma baskısı doların o ülkenin parasına kıyasla değerini düşürecek kadar

ciddi olursa, aynı ülkenin merkez bankası doları kendi para birimiyle satın alacak ve doların değer kaybetmesini önleyecekti. Bu sadece FED ve/ya ABD hazinesi tarafından başırlamayacak bir eylemdi zira o yabancı para biriminden yeterli stokları yoktu. Yabancı ülkelerin merkez bankaları dolar satın almaya ve toplamaya gönüllü oldukları sürece, o ülkelerin vatandaşları, bankaları ve şirketleri hiç bir rahatsızlık duymayacaklardı. Bu şekilde "sabit kambiyo oranları sistemi" ayakta kalmayı başardı.

1960'lı yılların sonlarında ve 1970'lerin başlarında durum tekrar karıştı. ABD'nin uluslararası ticaret dengesi kendi açısından negatifti. Diğer ülkeler ABD'ye çok mal satıyor, ondan daha az alıyorlardı. Dış yardımları (*Marshall planı*), turizm, yabancı ülkelere yatırım ve diğer ülkelerdeki üslerle dışarıya akan dolarları, ödemeler dengesinde ciddi olarak dengeleyen Amerika'nın dış ticaretteki fazlalığıydı. Artık yabancı ülke vatandaşları ellerindeki dolarlardan kurtulmak istedikçe, onların merkez bankalarının dolar stoğu da şişmeye başladı. Bu merkez bankaları zamanla değeri çok düşecek bir yatırım yaptıkları kanaatine vardılar. Doların değerini korumak için devamlı dolar satın almak durumunda kalmaları hiç de cazip değildi ve ABD'den bir şeyler yapmasını istediler.

Fransa 2. dünya savaşından beri doların diğer paralara göre çok fazla değeri olduğunu söyleyerek resmen devalue edilmesini (*değerinin diğer para birimlerine kıyasla düşürülmesini*) istedi. Fransa'ya göre, doların diğer para birimlerine göre değeri düşerse ABD mamullerinin fiyatları diğer ülke vatandaşları tarafından satın alınabilecek bir seviyeye inecek, ABD'nin ihracatı artacak, pahalılaşan ithalat azalacak, dış ticareti dengeye ulaşacaktı. Diğer ülkelere göre ise merkez bankaları doları desteklemekten vazgeçmeli (*dolar satın almayı durdurmalı*) ve ellerindeki dolar stoğunu eriterek doların kambiyo değişim oranı makul bir seviyeye çekilmeliydi (*dalgalanmaya bırakılmalıydı*).

ABD dalgalanma ve devalüasyona yıllarca karşı çıktı; ancak 1973'te bir ons altının 35\$ olması kuralından vazgeçti ve dalgalanmayı kabullendi. Yabancı bankalar doları korumak için satın almayı durdurdular ve dolar hemen değer kaybetti.

Dolar 1973'ün yaz aylarına kadar düştü ve 1970'li yılların sonlarına kadar çıktı, indi. Yabancı bankalar doların değerini koruma zorunluluğundan kurtulmuş olmalarına rağmen ani ve derin iniş çıkışlara mani olmak için zaman zaman dolar satın almaya devam ettiler. Bunun sebebi kendi ihracatçılarının, dolar çok düşük olduğu zaman ABD'ye mal satamayacakları yolundaki ikazlarıydı. Neticede 1970'lerin sonunda doların değeri 2. dünya savaşı sonrasının en düşük seviyesine indi.

Doların 1980'lerdeki değerinin seyri iniş çıkışlarla doludur.

II.2.2. ABD'DE ÖDEMELER DENGESİ VE DIŞ TİCARET FAZLASI (VEYA AÇIĞI)

Ödemeler dengesi hesabını kavrayabilmek için kendinizi, dünyanın hemen hemen bütün ülkeleri ile ticaret ilişkileri olan, ABD'nin yerine koyunuz. Şayet herhangi bir ülkeden mal satın almak isterseniz, o ülkenin parasından bulmalısınız [*İngilizce'de buna "foreign exchange" (yabancı para değişimi) denir*]. Benzer şekilde ABD'den mamul satın almak isteyen tüm ülkeler de dolar bulmak zorundadırlar.

Şimdi bir muhasebe dökümü yapalım. Sol tarafa dolar vererek satın aldığımız yabancı ülke paralarının tüm kullanım şekillerini yazalım. Sağ tarafa ise diğer ülkelerin ellerindeki dolarları nasıl kullanabileceklerini yazalım. Her iki tarafın dengede olması gerekir: Bir dolar vererek satın aldığımız "bir dolara eşdeğer bir yabancı para"ya

karşılık, dünyanın geri kalan ülkeleri bu doları satın alabilmek için bir dolara eşdeğer yabancı para kullanmalılardır. Bunun aksi imkânsızdır. Yabancı bir para birimini satın almanız, onun satıcısının eşdeğerde bir dolar miktarını satın almak istememesi halinde mümkün değildir. Sizin o yabancı parayla veya onun dolarlarla ne yaptığının hiç bir önemi yoktur. Ödemeler dengesi sadece her iki tarafın ellerindeki stokla ne yaptıklarını kaydeder.

Ödemeler dengesi en basit şekliyle şöyle özetlenebilir:

ABD ödemeler dengesi

Cıkan para (—)

Dolarla satın alınan yabancı paraların tüm kullanım yerleri

Giren para(+)

Diğer ülkelerin kendi paraları ile satın aldıkları dolarları kullanım yerleri

Muhasebe cetveli bu şekilde çizildikten sonra detayları işleyebilirsiniz. Her iki tarafın günlük hesap (*current account*) ve sermaye hesabı (*capital account*) denen iki ana başlığı olacaktır. Günlük hesabın alt başlıkları mal ticareti (*marchandise trade*), hizmetler (*services*) ve yabancı yardımlar; sermaye hesabının alt başlıkları ise özel sektör yatırımları (*private investments*) ve merkez bankası işlemleri olacaktır. Bunları dikkate alınca muhasebe cetveliniz şu hale gelecektir:

ABD ödemeler dengesi

Çıkan para (—) ABD'nin yabancı para satın alımı (<i>debit=borç</i>) (—)	Giren para (+) Yabancıların dolar satın alımı (<i>credit=alacak</i>) (+)
— ABD'nin diğer ülkelere günlük hesap ödemeleri	— ABD'ye diğer ülkeler tarafından yapılan günlük hesap ödemeleri
• ABD tarafından ithal edilen mamul ve hizmetler	• ABD'den ihraç edilen mamul ve hizmetler
• ABD'nin diğer ülkelere verdiği yardımlar	• Diğer ülkelerin ABD'ye verdiği yardımlar
— ABD'den diğer ülkelere giden sermaye hesabı	— ABD'ye diğer ülkelerden giren sermaye hesabı
• Özel sektörün yabancı ülkelerde yaptığı yatırımlar	• Diğer ülkelerin ABD'de yaptıkları yatırımlar
• FED'in yabancı paraları satın alması gibi merkez bankası işlemleri	• Yabancı merkez bankalarının dolar satın almaları gibi işlemler

Özet olarak cetvelin sol tarafı (*borçlar*) sizin dolarla satın aldığınız yabancı paralarla ne yaptığınızı, sağ taraf da diğer ülkelerin satın aldıkları dolarla ne yaptıklarını göstermektedir. "Her iki tarafın eşit olması" gerektiğini unutmayınız; ancak her iki ülke eşdeğer bir değişim yaparsa işlem gerçekleşebilir. Her iki tarafın toplamlarının eşit olması gereğine karşılık, alt başlıkların eşit olması gibi bir şart yoktur. Bir kalemdeki borcun fazlalığı, diğer kalemdeki alacağın fazlalığı ile kapatılabilir.

Şimdi de bahsi geçen kalemlere biraz daha yakından bakalım.

— *Günlük Hesaplar (Current accounts)*• *Mamul ve hizmetler dengesi*

Mamul ticareti: Satın aldığımız yabancı paraları o ülkelerin mamullerini satın alarak kullanabilirsiniz, diğer ülkeler de dolarları Amerikan mamulleri satın almakta kullanabilirler. Şayet ABD'ye mamul ithal ederseniz, işlemi gerçekleştirmek için yabancı dövizli dolar vererek satın aldığınızdan dolayı borç (-) haneniz kabarır; başka bir deyişle dolar ABD'yi terk etmiştir. Diğer taraftan, yabancı ülkeler Amerikan mamulleri satın aldıklarında alacak (*credit*) (+) haneniz kabarır; ABD'ye dolar geri dönmüştür. Mamul ticaretindeki dengeden bahsederken net ithalat ve ihracat değerlerini tesbit etmek, ihracat fazlası (+) (*export surplus*) veya ithalat açığını (-) (*import deficit*) ifade etmek gelenek haline gelmiştir.

Hizmetler: Dolarlarınızla satın aldığımız yabancı paraları başka bir ülkede seyahat etmek veya yabancı bir hava yolunu tercih edip onunla uçmak veya yabancı bir borcun faizini ödemek için kullanırsanız bunların hepsi stoklarınızın erimesi anlamına gelir ve borç (-) hanesine yazılır. Ters durumda yabancılar ABD'de seyahat eder, Amerikan havayollarını seyahatlerinde seçer, ABD'ye borçlarının faizlerini öderlerse bunlar da alacak (*credit*) (+) hanesine yazılır.

- *Yabancı yardımlar:* Satın aldığımız yabancı parayı diğer ülkelere hediye etmek isterseniz, bu borç (-) hanesine yazılır. Diğer ülkeler satın

aldıkları dolarları ABD'ye hibe ederlerse bu da sizin alacak hanenize (+) yazılır.

— *Sermaye Hesapları*: Özel bir yatırımcı olarak dolarlarınızı satarak, yabancı bir para satın almak isteyebilir, bunu da o başka ülkede bir yatırımında kullanabilirsiniz. Yatırım doğrudan makina ve ekipman şeklinde olabileceği gibi, bir firmanın hisselerini almak veya uzun, hatta kısa vadeli o ülke menkul değerlerinden satın almak şeklinde de olabilir. Bu işlemlerin her biri, dolar ABD'yi terk etmiş olduğundan dolayı borç (-) hanesine yazılır. Tersine diğer ülkeden biri satın aldığı dolarları ABD'de benzer şekilde kullanırsa bu da alacak hanesine (+) geçer.

- *Merkez Bankası işlemleri*: Şayet FED dolar satın yabancı para satın alırsa borç (-), yabancı merkez bankaları kendi para birimleriyle dolar satın alırlarsa bu da alacak (+) hanenize yazılır.

Ödemeler dengesini oluşturan tüm kalemlere teker teker göz attıktan sonra şu noktaya dikkat edilmelidir. ABD'de (ve diğer toplumlarda) ekonomi yorumları yapılırken ticaret, mamul ve hizmetler, ve günlük hesaptan bahsedilirken borçlar ve fazlalıklar ifade edilir. Bu biraz evvel anlatılan "ödemeler dengesi her zaman dengededir" kuralına uymamaktadır. "Çelişki olmuyor mu?" diye aklınıza gelebilir.

Ticaret, mamul ve hizmetler, ve günlük hesap ayrı ayrı ele alındıklarında birinin borcunun (-) diğerinin alacağı (+) ile dengelenebileceğini öğrendik. Ancak tüm "ödemeler dengesi"nde açık veya fazlalıktan söz etmek yukarı-

da anlatılanlara ters düşüyor gibi gözükmektedir. Bunun sebebi bu tabirlerin bir ülkenin parasının satılma veya satın alınma baskısında olduğunu vurgulamak için kullanılmasındandır. Satılma baskısında olan bir paranın değeri, tedbir alınmadığı takdirde, düşeceği anlamına gelir.

Örneğin yukarıda anlatıldığı gibi, yabancı merkez bankalarının, ekonomilerinin ihtiyacı olmadığı halde, Bretton Woods anlaşmasına göre satın aldıkları dolarlar ABD ödemeler dengesi cetveline (+) olarak geçmişti (öyle yapmasalardı dolar değer kaybedecekti).

ABD, doların değerini korumak için, uluslararası piyasada altın satmaya başladığı zaman bu satışlar ödemeler dengesi cetveline alacak (+) olarak geçmiştir. Altın satışının neden artı olarak geçtiğini anlamak için şunu hatırlayınız: ABD tarafından satılan her şey ABD'nin alacak (+) hanesine geçer zira diğer ülkeler bunu alabilmek için dolar ödemişlerdir.

Ödemeler dengesinde bir eylemin (+) veya (-) olduğunu anlamak için kural şudur: *O eylem için cebinizden para çıkuyorsa bu borçtur, (-)'dir, para dışarıya gitmektedir. Onun için size para ödüyorsa bu da alacaktır, (+)dur.*

"İş devresi" ile "yabancı para değişim oranı" (*foreign exchange rate*) arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için yaşanmış olaylara göz atmak yeterlidir. ABD'de 1975'teki duraklama zamanında ithalat azalmıştı zira talep düşmüştü. Düşen talep ithal mamuller için de geçerliydi. Aynı tarihlerde ihracat artmaya devam etmişti, zira ABD'nin ticaret yaptığı ülkelerde duraklama yoktu. Neticede 1975, ABD iş devresinde bir duraklama yılı olmasına rağmen, dış ticaret dengesi fazlalık göstermişti (*ihracat ithalattan fazla*). Sonra 1976-77'de duraklama diğer ülkelerde başladı. Aynı tarihlerde ABD'de iş devresi toparlanma sürecine girmişti, talep artmaya başlamıştı. Diğer ülkelerdeki duraklama, ABD'deki toparlanma sonucu ABD'nin ihracatı, ithalatının gerilerinde kalmış ve dış ticaret dengesi

açık göstermişti. Avrupa da toparlanmaya başlayınca ihracat gene artmış ancak dış ticaret sabit bir açık miktarı göstermişti.

1980'deki duraklama sürecinde ABD ithalatı gene ihracat artarken düştü. Netice olarak dış ticaret açığı yavaş yavaş azaldı. Hemen arkadan gelen 1981-82 duraklamasıyla ithalatın toparlanma zamanı olmadı. Dolayısıyla dış ticaret açığı, ekonomik genişleme yılı 1978'inkinden daha azdı. Ancak 1982'de duraklama tüm dünyaya yayılırken, ABD ekonomisi toparlanıyor ve genişleme süreci başlıyordu; ABD'nin ihracatı sabit kalırken ithalatı arttı, dış ticaret dengesindeki açığı rekor seviyelere ulaştı. Açık artmaya devam etti zira ABD ekonomisinde genişleme devam ederken Avrupa'nın iş devresinde toparlanması yavaş olmaktaydı. Genişleyen ekonomiye paralel olarak artan gelirlerle ABD'de talep, haliyle ithalat artmış, Avrupa'nın duraklayan ekonomisi nedeniyle de ihracat azalmıştı. Ticaret ve günlük hesap dengelerindeki açık rekor seviyelere ulaştı.

Avrupa ekonomisi 1980'lerin sonlarına doğru toparlanmaya başladı. Avrupalıların gelirlerinin artışıyla ABD'den ithal ettikleri mamullerin miktarı da arttı ve ABD'nin dış ticaret dengesi istikrara ulaştı.

Bütün anlatılanlara ilave olarak, 1981-82'de ABD'de uygulanan yüksek faiz oranları ve yatırım için yaratılan daha uygun ortam yabancı kaynakların ABD'ye gelmesini, doların da ABD'yi terk etmemesini sağladı. Yabancı paralara talebin net olarak düşmesi (*dolara talep artması*) doların değerinin yükselmesine ve haliyle de Amerikan mamullerinin fiyatlarının artmasına, yabancı mamullerin fiyatlarının da ABD'de ucuzlamasına sebep oldu; ithalat artarken, ihracat düştü. ABD'nin dış ticaret ve günlük hesap dengesi (*trade and current account balances*) paralel olarak zarar gördü.

1985'in ilk zamanlarında dış ticaret dengesi açığı doların yükselmesini azalttı ve dolarda 1980'li yılların sonu-

na kadar devam edecek bir düşüş başladı. Amerikalılar ithal ürünlerini fazla olarak satın alıyorlardı ve yabancı paralara talep artmıştı. Yabancı ülkelerin Amerikan mamullerine duydukları istek ise izafi olarak çok azdı ve haliyle dolar değer kaybetti. Ayrıca düşen faiz oranlarıyla ABD yatırım için çekici bir ülke olmaktan uzaklaştı ve yabancı ülkelerde dolara talep azaldı. ABD ticaret ilişkisinde olduğu diğer gelişmiş ülkeleri dolar satmadıkları takdirde gümrük vergilerini artırmakla tehdit etti. En sonunda ABD yabancı merkez bankalarını, doların daha da düşmesine yardımcı olmak üzere, stoklarındaki dolarları satmaya ikna etti. Dolar bu şekilde düşünce ABD mamulleri fiyat/kalite yönünden uluslararası pazarlarda daha çekici hale geldi ve dış ticaret açığının kötüleşmesi durdu.

II.3. SONUÇ

Üretim toplumlarında ekonomi, vatandaşların duydukları ihtiyaçlar *-talep-* ve bu ihtiyaçların karşılanması *-arz-* üzerine kuruludur.

Talebi karşılamak *-arz-* için iki seçenek vardır:

- 1 - Teknolojilerini kendileri ürettikleri mamuller ve hizmetler,
- 2 - Diğer ülkelerde üretilmiş mamuller ve hizmetler.

"İş devresi" *teknolojilerini kendileri üreten ve üretim rekabeti olan* toplumlarda tüketimin, üretimin, işliliğin, insanların gelirlerinin, kapasite kullanımının artmasıyla oluşan ekonomik genişleme ile; kapasite kullanımının artmasıyla birim mamul fiyatlarının, üretici maliyetlerinin yükselmesi (*enflasyon*), tüketicinin moralinin bozulması, tüketimin, kapasite kullanımının düşmesi, işsizliğin artması, gelirlerin azalmasıyla oluşan ekonomik durgunluğa verilen isimdir.

"İş devresi" kapitalist üretim sistemindeki "tüm" toplumların 19. yüzyıldan beri periyodik olarak yaşadıkları ve yaşamakta oldukları bir süreçtir.

Kapitalist üretim sisteminde benimsenmiş olan diğer bir kural da, ihtiyaca cevap verebilen, "fiyat/kalite" bakımından rekabet edebilen ürünlerin, dünyanın neresinde üretilmiş olursa olsun, vatandaşlarının seçenek gamına katılmasıdır. Yirminci yüzyılda gümrüklerin amacı kendi üreticilerini korumaktan ziyade, zaman zaman kendi endüstrilerinin toparlanmasını sağlamak olmuştur. Üretim toplumlarında insanlar ihtiyaçlarını kendi ve/ya başka üretim toplumlarının ürettiği mamullerle karşılamakta serbesttir. İdarenin, diğer gelişmiş ülkelerle ilişkide, görevi uyumu sağlamaktan öte değildir.

Yönetimin asıl sorumluluğu kendi ülkesinde teknoloji üretimi için ortamı sağlamak, dolayısıyla kendi ülkesindeki ekonomiyi diğer üretim toplumlarıyla rekabet edebilir durumda tutmaktır.

Gelişmiş ülkelerin, isimlerinin ayrı olmasına rağmen, gerçekleştirdikleri eylemler her geçen gün daha çok uyum içinde olmaktadır. Zira üretken insan dünyanın neresinde olursa olsun aynı araçları kullanmakta, benzer şekilde iletişim kurmakta, algılamakta, ihtiyaç duymakta, ihtiyaç duyduklarını kendi teknolojisini kullanarak üretmekte ve, neticede, birbirlerine benzeyen şekilde yaşamaktadır.

Üretim toplumlarının kendi aralarındaki ilişkiler, ABD'de eyaletler arasındaki ilişkilere çok benzer. Bugün Avrupa'da onyıllardır mevcut olan "Ortak Pazar" **Avrupa Birleşik Devletleri'ne** (Avrupa Topluluğu) dönüşmektedir. Öyle gözükmemektedir ki 21. yüzyılda "Dünya Üretim Toplulukları Birleşik Devletleri" oluşacaktır.

"Tüketimle körüklenen dini ve/ya milliyetçilik fanatizminin" yerini, üretim toplumlarında "teknoloji üretimi yarışı" almıştır.

Bir sonraki başlıkta üretim toplumlarında teknoloji üretiminin nasıl gerçekleştiği anlatılacaktır.